

ก้าวที่ผ่านมาและก้าวต่อไปของการสื่อสารชุมชน: ตอนที่ 2 การศึกษาการสื่อสารชุมชนในรูปแบบใหม่¹

กัจจกร หลุยยะพงศ์²

บทคัดย่อ

บทความนี้จะทบทวนให้เห็นพัฒนาการของการศึกษาการสื่อสารชุมชน ทั้งชุมชนในความหมายเชิงพื้นที่กายภาพโดยมุ่งเน้นพื้นที่ชนบท ซึ่งนักนิเทศศาสตร์พัฒนาการให้ความสนใจในแง่ของการใช้การสื่อสารเพื่อการพัฒนาชนบท โดยเริ่มจากอดีตที่รัฐเป็นศูนย์กลางเน้นการพัฒนาให้ทันสมัยแบบตะวันตก สู่การตั้งคำถามถึงการพึ่งพิงคนอื่น และนำมาสู่การพึ่งพิงตนเองและมีส่วนร่วมของคนในชุมชน นอกจากนี้ บทความนี้ยังขยายสู่การศึกษาการสื่อสารชุมชนในความหมายใหม่ในหมู่นักวิชาการสาขาอื่นๆ คือ ชุมชนในจินตนาการ (Imagined community) หมายถึงชุมชนที่ไม่จำเป็นต้องอิงพื้นที่ แต่มีการรวมตัวกันของผู้คนในจิตใจ เช่น แฟนคลับ ชุมชนคนพลัดถิ่น ชุมชนเสมือนหรือชุมชนไซเบอร์ การศึกษาดังกล่าวจะช่วยทำความเข้าใจศาสตร์ด้านนิเทศศาสตร์พัฒนาการกับการสื่อสารชุมชนที่ถึงเวลาของการปรับตัว และเปลี่ยนแปลงให้เข้ากับโลกความเป็นจริงและโลกทฤษฎีของสาขาอื่นๆ

¹ปรับปรุงจากทฤษฎีการสื่อสารชุมชน. ชุตติวิชาปรัชญานิเทศศาสตร์และทฤษฎีการสื่อสาร.

มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช: นนทบุรี. (อยู่ในระหว่างการตีพิมพ์)และเอกสารประกอบการประชุมเรื่อง “ทิศทางนวัตกรรมสื่อสารเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน” ในวันที่ 1 เมษายน 2557 ณ ห้อง 502 ชั้น 5 อาคาร

² รองศาสตราจารย์ ประจำสาขาวิชานิเทศศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช

Community Communication: Past, Present and Future

Abstract

This article reveals the development of community communication studies. In the case of the physical space of community, especially rural community, development communication scholars focus on how to use communication for rural development. In the past, these scholars emphasized Western-inspired modernization with a centralization of the state. Today, they have shifted their interest to media dependency and self-reliance with a participatory communication of people in rural communities. As for the imagined community, the article pays attention to an imagination of how people gather and construct mental spaces; for example, a space of fan club, a diasporic community, a virtual or cyber community. In this way, the paper makes visible an adaptation and change both in the physical reality and in the academic theoretical world.

3. การศึกษาการสื่อสารชุมชนในรูปแบบใหม่

ดังที่กล่าวไปแล้วว่า การศึกษาการสื่อสารชุมชนในรูปแบบใหม่ต่างไปจากอดีตที่ผ่านมา ด้านหนึ่งเริ่มขยายแคว้นผู้ศึกษาสู่สังคมวิทยา นักมานุษยวิทยา นักรัฐศาสตร์ และนักนิเทศศาสตร์สายอื่น โดยวางอยู่บนแนวคิดชุมชนแบบใหม่ที่มีได้พิจารณาเฉพาะพื้นที่ชนบท แต่กลับขยายไปสู่พื้นที่ในทุกรูปแบบ นับตั้งแต่พื้นที่เมือง ประชาสังคม รวมไปถึงพื้นที่ในจินตนาการ (Imagined community) ซึ่งหมายถึง แม้จะไม่มีพื้นที่แต่ผู้คนก็รวมตัวกันได้ อันได้แก่ คนพลัดถิ่น กลุ่มแฟนคลับ ชุมชนเสมือน (Virtual community) ทั้งนี้ การศึกษาชุมชนแบบใหม่จะช่วยให้ นักนิเทศศาสตร์ได้พัฒนาการศึกษาชุมชนได้กว้างขึ้น และสามารถนำแนวคิดทฤษฎีการศึกษาชุมชนใหม่มาปรับใช้กับการศึกษาชุมชนเพื่อการพัฒนาต่อไปในอนาคตได้

ในที่นี้จะพิจารณาการสื่อสารชุมชนแบบใหม่ โดยพิจารณาชุมชนในความหมายอย่างน้อย 4 ประการคือ ชุมชนในฐานะพื้นที่การสื่อสาร ชุมชนในฐานะพื้นที่ความหมาย ชุมชนในฐานะพื้นที่อัตลักษณ์ และชุมชนในฐานะพื้นที่เสมือน รายละเอียดดังต่อไปนี้

3.1 ชุมชนในฐานะพื้นที่การสื่อสาร

การศึกษาชุมชนในฐานะพื้นที่การสื่อสารยังคงอยู่ภายใต้ทัศนะของนักนิเทศศาสตร์และนักนิเทศศาสตร์พัฒนาการ โดยอาจมีความแตกต่างกันตรงสำนักย่อยที่มาอธิบาย ได้แก่ สำนักบทบาทหน้าที่ เครือข่ายการสื่อสาร และพื้นที่สาธารณะ นอกจากนั้นยังเป็นการมองพื้นที่ทั้งในเชิงกายภาพและจิตใจได้ด้วย

ในขณะที่**สำนักบทบาทหน้าที่** (Functionalism) เป็นสำนักหลักสำหรับการนำมาใช้ในการสื่อสารเพื่อการพัฒนา โดยมักจะวัดบทบาทหน้าที่ของการสื่อสารชุมชน ดังที่ วินดาห์ล และคณะ (อ้างถึงใน กาญจนา แก้วเทพ และคณะ, 2543) ระบุว่า การสื่อสารชุมชนทำหน้าที่แสดงออก หน้าที่ทางสังคม การให้ข้อมูลข่าวสาร และการเป็นช่องทางการปฏิบัติการ และจากแนวคิดดังกล่าวก็สามารถนำมาปรับใช้กับการสื่อสารชุมชนในพื้นที่จิตใจได้ด้วย

เช่นเดียวกันกับแนวคิด**เครือข่ายการสื่อสาร** (Network of communication) ก็เป็นอีกแนวคิดหนึ่งที่นักนิเทศศาสตร์พัฒนาการคุ้นเคย เพราะเป็นการศึกษาถึงโครงสร้างของการสื่อสารและบทบาทของเครือข่าย ซึ่งเป็นการรวมตัวกันของบุคคล กลุ่มบุคคลที่มีเป้าหมาย มีวิธีการทำงาน และมีสายสัมพันธ์กันที่ยืดหยุ่น แรกเริ่มแนวคิดนี้มักจะใช้ในกรณีภาคธุรกิจ แต่

ต่อมานักนิเทศศาสตร์พัฒนาการก็เริ่มประยุกต์กับการศึกษาการสื่อสารในชุมชนเพื่อแสดงให้เห็นว่า ชุมชนจะอยู่ได้อย่างยั่งยืนจำเป็นต้องมีการติดต่อประสานเครือข่ายระหว่างคนในและคนนอก ดังที่ปรากฏในงานของสมสุข หินวิมาน และคณะ (2549) ศึกษาเครือข่ายการสื่อสารของชุมชนทุ่งขวาง จ.ชลบุรี และเผยให้เห็นว่า ชุมชนแห่งนี้เข้มแข็งได้เพราะมีการประสานเครือข่ายสามแห่งคือ จักสาน สภากาแฟ และวัด ทำให้จัดการข้อมูลข่าวสารในชุมชนได้อย่างดี นอกจากนั้น ในปัจจุบันการศึกษาเครือข่ายการสื่อสารยังก้าวไปสู่การศึกษาในชุมชนเสมือนอีกด้วย ดังที่ Mauel Castells (อ้างถึงใน สมสุข หินวิมาน, 2555) ชี้ว่า สังคมปัจจุบันเป็นสังคมเครือข่าย และเทคโนโลยีสมัยใหม่ก็ก้าวมามีบทบาทในการทำให้เกิดการขยายตัวของผู้คน แต่ในอีกด้านหนึ่ง Castells ก็วิจารณ์เครือข่ายใหม่ว่า อาจยังมีช่องว่างทางชนชั้นสำหรับคนที่ไม่อาจเข้าถึงเครือข่ายได้เช่นกัน

สำหรับแนวคิด**พื้นที่สาธารณะ** (Public space) อาจเป็นสิ่งใหม่ของนักนิเทศศาสตร์พัฒนาการ เพราะแนวคิดดังกล่าววางอยู่บนสำนักมาร์กซิสต์ (Marxism) โดยนักคิดชาวเยอรมันคือ Jurgen Habermas ที่เสนอว่า ควรมีพื้นที่สาธารณะเพื่อให้ประชาชนก้าวมามีส่วนร่วมในการแสดงเหตุและผลซึ่งก็สอดคล้องกับสังคมประชาธิปไตย ในทัศนะของนักนิเทศศาสตร์ พื้นที่สาธารณะ ก็คือ ช่องทางการสื่อสารที่หลากหลายและเปิดกว้างให้กับผู้คนไม่ได้ตกอยู่ภายใต้อำนาจของผู้ใด ที่ผ่านมาการสื่อสารในรูปแบบดังกล่าวเคยเติบโตขึ้นในหมู่ชนชั้นกลางในศตวรรษที่ 17-18 เช่น พื้นที่ร้านกาแฟ โรงเหล้า ห้องรับแขก และหนังสือพิมพ์ ผลที่ได้ก็คือการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและนำไปสู่การเคลื่อนไหวในภาคสังคมและล้มระบบศักดินาได้สำเร็จ แต่ต่อมาพื้นที่สาธารณะเริ่มหดตัวลงไปภายใต้การครอบงำของระบบทุนนิยม เหตุนี้ Habermas จึงเสนอให้เปิดพื้นที่ให้เกิดการสื่อสารอย่างเท่าเทียมและปราศจากอำนาจขึ้นมาใหม่

ในขณะที่สื่อมวลชน มักจะถูกวิพากษ์ว่า เป็นพื้นที่สาธารณะที่ค่อนข้างยากเพราะตกอยู่ภายใต้อำนาจของความเป็นเจ้าของและระบบธุรกิจ จึงมีความพยายามแสวงหาพื้นที่ในรูปแบบอื่นๆ ตัวอย่างเช่น งานวิจัยเรื่อง “การสื่อสารในการพัฒนาประชาคมทับเที่ยง” ของอรุณีวรรณนาศรี และคณะ (2549) ได้ชี้ให้เห็นความพยายามการเปิดพื้นที่สาธารณะให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการดำเนินงานของประชาคม โดยใช้การสื่อสารรูปแบบพื้นฐานที่สุดคือ การจัดตั้งเวทีเสวนาในชุมชน ซึ่งทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นระหว่างคนในชุมชนและคนนอกชุมชนได้อย่างดี อย่างไรก็ตามงานศึกษาชิ้นนี้ก็ยังเผยให้เห็นด้วยว่า แม้จะมีการสร้างพื้นที่สาธารณะ

แล้วก็ตาม แต่หากไม่มีการบริหารจัดการอย่างต่อเนื่องในที่สุดพื้นที่สาธารณะก็อาจหดหายไปได้เช่นกัน

3.2 ชุมชนในฐานะพื้นที่ความหมาย

การศึกษาชุมชนในฐานะพื้นที่ความหมายนี้เป็นการมองชุมชนในเชิงความหมายมักจะพบอยู่ในสายรัฐศาสตร์ สังคมวิทยา มานุษยวิทยา และวัฒนธรรมศึกษา ทั้งนี้ การศึกษาความหมายจะแตกต่างกันไปตามแต่ละสำนักคิดหลัก คือ สำนักปรากฏการณ์วิทยา สำนักสัญวิทยา และวาทกรรม รายละเอียดดังต่อไปนี้

(1) สำนักปรากฏการณ์วิทยา (Phenomenology)

สำนักนี้ให้ความสำคัญต่อมนุษย์ที่มีอำนาจในการรับรู้ ตีความหมาย และที่สำคัญคือสามารถสร้างความหมายและสัญลักษณ์ต่างๆ ในชุมชน การศึกษาของสำนักนี้จะเผยให้เห็นพลังของมนุษย์ในการรับรู้และกำหนดความหมาย ดังนั้น ชุมชนแต่ละชุมชนจึงเป็นพื้นที่ที่แต่ละชุมชนจะเป็นผู้กำหนดความหมาย เช่น ชุมชนบางลำพูเป็นชุมชนศิลปวัฒนธรรม ชุมชน จส. 100 เป็นชุมชนจิตอาสา และชุมชนแฟนคลับดาราเป็นชุมชนคนรักและห่วงใยดารา เป็นต้น

Anthony Cohen ถือเป็นนักวิชาการคนแรกๆ ที่ให้ความสนใจต่อการสร้างความหมายของชุมชน ดังปรากฏในผลงานเรื่อง The Symbolic construction of community (1985) งานของเขาพัฒนาต่อจากแนวคิด Social construction of reality โดยมองว่า ชุมชนสามารถประกอบสร้างความหมายผ่านสัญลักษณ์ต่างๆ ได้ นับตั้งแต่ชุมชนในเชิงกายภาพและชุมชนในจิตใจก็มีการสร้างความหมายบอกว่าตนคือใครเช่นกัน

การศึกษาความหมายดังกล่าวทำได้โดยการเข้าไปในพื้นที่ชุมชนแต่ละแห่งในลักษณะการฝังตัวในชุมชนเรียกว่า การศึกษาแบบ “ชาติพหุวรรณกรรม” (Ethnography) อันทำให้เห็นวิถีชีวิตประจำวันของผู้คนในชุมชนและจะเข้าใจความหมายเชิงสัญลักษณ์ที่ประกอบสร้างขึ้นจนกลายเป็นความหมายร่วมในชุมชน ทั้งตัวสัญลักษณ์ วิถีปฏิบัติ และพิธีกรรมต่างๆ การศึกษาแนวทางนี้เชื่อว่า เมื่อฝังตัวอยู่นานจนเข้าใจก็จะส่งผลให้สามารถรับรู้และตีความหมายที่ใกล้เคียงกับความเป็นจริงหรือคนในชุมชนนั้น ดังเช่น งานศึกษาของ Brown, Crabbe and Miller (2006 อ้างถึงใน Blackshaw, 2010) ศึกษาชุมชนแฟนคลับฟุตบอลผ่านการศึกษาสัญลักษณ์ต่างๆ ในกิจกรรมและประเพณีของชุมชนแฟนคลับ และพบว่า แฟนคลับได้ประกอบ

สร้างความหมายเชิงสัญลักษณ์ที่ร่วมและต่างให้กับทีมตนเอง เช่น การสร้างศัตรูร่วมกัน นอกจากนั้น ยังพบอีกด้วยว่า ความหมายเชิงสัญลักษณ์ที่ประกอบสร้างก็สามารถเปลี่ยนแปลงไปในแต่ละช่วงเวลา และตอบโต้กับคนนอกได้ด้วย

ในความเป็นจริง นักนิเทศศาสตร์พัฒนาการก็นำแนวคิดของสำนักนี้ไปปรับใช้ในการลงพื้นที่ศึกษาความหมายเชิงสัญลักษณ์ในชุมชนอยู่แล้ว เพียงแต่จุดต่างที่สำคัญคือ การศึกษาความหมายของสำนักปรากฏการณ์นิยมนี้มักจะศึกษาแต่ความหมายที่เห็น ส่วนนักนิเทศศาสตร์พัฒนาการยังขยับไปสู่การเปลี่ยนแปลงให้ชุมชนนั้นพัฒนาขึ้น

(2) สำนักสัญวิทยา (Semiology)

ในขณะที่สำนักปรากฏการณ์นิยม นักนิเทศศาสตร์พัฒนาการอาจจะคุ้นเคยอยู่บ้าง เพราะสำนักดังกล่าวสนใจความหมายที่ชุมชนสร้างขึ้น แต่สำนักสัญวิทยากลับมองว่า ความหมาย/ภาษา เป็นโครงสร้างที่ถูกกำหนดมาก่อนหน้านั้นแล้ว ผู้สื่อสารเป็นเพียงร่างทรงที่ถ่ายทอดความหมาย/ภาษา ที่ถูกกำหนดมา เหตุนี้ ความหมาย/ภาษา จึงไม่ได้เป็นเรื่องสร้างสรรค์ของมนุษย์ดังที่สำนักปรากฏการณ์นิยมสนใจ แนวคิดดังกล่าวบุกเบิกโดยนักคิดชาวฝรั่งเศสในนาม Ferdinand de Saussure

กาญจนา แก้วเทพ (2541: 96-97 และ 2553) สรุปแนวคิดของ Saussure ว่า ให้ความสนใจ “สัญลักษณ์” ซึ่งประกอบไปด้วย “ตัวหมาย” (Signifier) กับ “ตัวหมายถึง” (Signified) และข้อตกลงเบื้องต้นคือ ทั้งสองส่วนไม่ได้มีความเกี่ยวข้องกันเลย แต่เป็นสิ่งที่ถูกให้ความหมายหรือถูกกำหนดขึ้น เช่น คำว่า “กุหลาบ” ไม่ได้มีความเกี่ยวข้องกับ “ดอกกุหลาบ” แต่สังคมไทยกำหนดและกลายเป็นข้อตกลงเบื้องต้นของสังคม แต่เมื่อย้ายไปสังคมตะวันตกก็อาจต้องเปลี่ยนสัญลักษณ์เป็น “rose” รวมถึงเมื่อเวลาเปลี่ยนแปลงไปความหมายนั้นก็อาจเปลี่ยนไปได้เช่นกัน เช่น อดีต สุรา อาจมีความหมายถึงน้ำอมฤติ แต่ปัจจุบันสุราถูกเปลี่ยนสัญลักษณ์เป็นน้ำเมา

ในช่วงทศวรรษที่ 1970 นักวิชาการอีกท่าน คือ Roland Barthes (อ้างถึงใน กาญจนา แก้วเทพ, 2541 และ 2553) ได้พัฒนาแนวคิดของสัญวิทยาไปเชื่อมร้อยกับมิติเชิงอำนาจ โดยแยกความหมายออกเป็นสองระดับคือ ระดับแรก ความหมายโดยตรง เป็นความหมายที่สื่อสารโดยตรงตัวอย่างที่เด่นชัดคือ ความหมายในพจนานุกรม และระดับที่สอง คือ ความหมายโดยนัย หรือความหมายแฝง ซึ่งมักจะถูกกำหนดโดยอัตวิสัย เช่น “แม่” ในทัศนะของแต่ละคนแต่ละสังคมก็必将มีความหมายโดยนัยต่างกัน และในความหมายระดับที่สองนี้ ที่ Barthes ให้ความสำคัญ

สนใจ และตั้งคำถามถึงพลังอำนาจที่กำหนดความหมายนั้นจนกลายเป็นธรรมชาติ อีกทั้ง พลังอำนาจแห่งสัญญาะที่กำหนดผู้คนได้อย่างแนบเนียน

เขาเรียกความหมายในระดับที่สองนี้ว่า Myth หรือมายาคติ เป็นกระบวนการที่สรุปรวบยอดความคิด (Conceptualisation) ในความเป็นจริงคำว่า มายาคติ เป็นคำที่ยืมมาจากสายมานุษยวิทยาที่อธิบายการตอบคำถามของโลกในอดีตและถูกแทนที่ด้วยวิทยาศาสตร์ในยุคปัจจุบัน ทว่า Barthes กลับมองต่างไปว่า ในโลกปัจจุบันมายาคติยังคงมีอยู่ถูกกำหนดขึ้นและเลือกสรรความหมายบางอย่างขึ้นมาเพื่อทำหน้าที่ตอบคำถามบางอย่าง (ตามที่ถูกเลือกสรรกำหนด) และย้อนกลับมากำหนดความคิดของเรา เช่น มายาคติของชนบทก็จะหมายถึงพื้นที่ด้อยพัฒนา

การศึกษาตามแนวทางสัญวิทยาได้สร้างคุณูปการให้กับการศึกษาตัวบทที่ถูกกำหนดความหมายมาก่อนหน้านั้น และการศึกษาความหมายในชุมชนภายใต้สำนึกนี้ก็ได้เกิดจากคนในชุมชนเป็นผู้สร้างสรรค์แต่เกิดจากโครงสร้างสังคมที่กำหนดขึ้น การศึกษาจึงต้องมุ่งเน้นสัญญาะในชุมชนที่ถูกโครงสร้างกำหนด แต่ดังที่กล่าวไปแล้วว่า การกำหนดความหมายก็อาจมีการเปลี่ยนแปลงโต้แย้งได้ การศึกษาสัญญาะจึงจะต้องพิจารณาการเกิด การเปลี่ยนแปลง และการเกิดใหม่ของสัญญาะ ดังงานศึกษาที่จะกล่าวถึงต่อไป

ตัวอย่างการศึกษาสัญญาะในชุมชนได้แก่ งานของบุษยากร ตีระพุดติกุลชัย และกาญจนา แก้วเทพ (2555) ศึกษาการเปลี่ยนแปลงสัญญาะของเหล่าในพิธีกรรมงานศพของชุมชนบ้านดง อ.สบปราบ จ.ลำปาง งานชิ้นนี้เผยให้เห็นว่า ในอดีตที่ผ่านมาพิธีกรรมงานศพเป็นสัญญาะแทนถึง “ความมีหน้าตาของคนในชุมชน” การเลี้ยงเหล่าในงานศพเป็นวิถีปฏิบัติที่ได้รับการยอมรับ เพราะ “เหล่า” ถูกแทนความหมายเชิงสัญญาะ ความหมายโดยตรง คือ “เครื่องผ่อนคลาย” ส่วนความหมายโดยนัย คือ “สิ่งตอบแทนเพื่อขอบคุณ” และ “การเชื่อมโยงผู้คน” ยิ่งไปกว่านั้นยังแฝงมายาคติ “ฐานะหน้าตาของผู้จัดงานศพ”

แต่หลังจากการเริ่มกิจกรรมโครงการงานศพดเหล่าที่เริ่มขึ้นในปี พ.ศ. 2545 ชุมชนก็เริ่มสื่อสารกันด้วยการทำความเข้าใจเกี่ยวกับการดื่มเหล่า การทำประชาติเรื่องงานศพดเหล่า การรณรงค์ระหว่างพิธีกรรมงานศพ และรื้อถอนสัญญาะเหล่าในแบบเดิมออกไป จนถึงรื้อถอนมายาคติ โดยการเปลี่ยนสัญญาะการเลี้ยงเหล่าในงานศพ จากเดิมที่แสดงฐานะหน้าตาให้กลายเป็นภาระของเจ้าภาพ การทะเลาะวิวาท และย้อนกลับไปสู่ความหมายเดิมของพิธีงานศพ

ขึ้นมาในอดีต หลังจากที่ถูกทิ้งร้างไป คือ ความสูญเสียของผู้ตาย ความเอื้ออาทรของคนในชุมชนที่แสดงความเคารพต่อผู้ตาย

ดังนั้น การดื่มเหล้าในงานศพจึงเป็นเรื่องน่าอายไม่ได้เอื้ออาทรต่อการสูญเสีย จนกระทั่งปี พ.ศ. 2547 ก็สามารถผลักดันให้ชุมชนเปลี่ยนวิถีปฏิบัติการงดเหล้าในงานศพ รวมถึงเข้าไปสู่การจัดงานศพอย่างประหยัด

(3) วาทกรรม (Discourse)

การศึกษาวาทกรรมด้านหนึ่งใกล้เคียงกันกับการศึกษาสัญวิทยาตรงที่พิจารณาว่าความหมายมิได้เป็นสิ่งที่มนุษย์สร้างสรรค์ขึ้นต่างถูกกำหนดจากโครงสร้างสังคมกำหนด (จึงต่างไปจากสำนักปรากฏการณ์วิทยาที่ให้ความสำคัญแก่มนุษย์ในการรับรู้ตีความและการสร้างความหมาย) แต่จุดที่ต่างไปของทั้งสองสำนักก็คือสำนักวาทกรรมให้ความสำคัญต่อความหมายที่อำนาจและความรู้ที่ผนึกกำลังกำหนดความหมาย อีกทั้งวาทกรรมก็สามารถปรับเปลี่ยนตามสภาพการณ์ที่กำหนด เมื่อเป็นเช่นนั้น ความหมายชุมชนของสำนักวาทกรรมจึงเป็นความหมายที่มีอำนาจของสถาบันต่างๆ กำหนดขึ้น และสถาบันเหล่านั้นก็ใช้ความรู้เพื่อสนับสนุน เช่น การใช้ความรู้เศรษฐศาสตร์เป็นตัววัดความก้าวหน้าชุมชน นี่เองที่ทำให้ผู้คนถูกครอบงำความหมายได้อย่างแนบเนียน อย่างไรก็ตามในปัจจุบันก็เกิดการใช้ชุดความรู้ใหม่และอำนาจของคนภายในชุมชนต่อต้านวาทกรรมเดิมได้ด้วย

ก่อนที่จะก้าวไปสู่แนวทางการศึกษาวาทกรรม ในที่นี้จะนิยามความหมายวาทกรรมให้เข้าใจเบื้องต้น สมเกียรติ วันทะนะ (อ้างถึงใน สุภาวศ์ จันทวานิช, 2551: 283) อธิบายวาทกรรมคือ “กรอบความคิดเกี่ยวกับเรื่องใดเรื่องหนึ่งที่มีลักษณะเป็นสถาบันสืบทอดกันมา แสดงออกผ่านการพูดและการเขียนอย่างต่อเนื่อง เพื่อคงไว้ซึ่งลักษณะของวาทกรรมนั้น วาทกรรมจึงเป็นการอธิบายหรือมองความจริงตามระบบคิดของผู้ที่อยู่ในวาทกรรมนั้น”

จากนิยามวาทกรรมข้างต้น การศึกษาวาทกรรมในที่นี้จึงไม่เกี่ยวข้องกับความหมายของวาทกรรมของ นักภาษาศาสตร์และนักวาทวิทยาที่มักจะให้ความสนใจการศึกษาภาษาและการโน้มน้าวใจ การศึกษาวาทกรรมในเนื้อหาส่วนนี้จะดำเนินตามนักวิชาการสำนักหลังสมัยใหม่ (Postmodernism) คือ Michel Foucault นักวิชาการชาวฝรั่งเศส ซึ่งได้รับอิทธิพลจากนักโครงสร้างนิยม (Structuralism) ทั้งสัญวิทยาของ Ferdinand de Saussure มานุษยวิทยาเชิง

โครงสร้างของ Claude Levi-Strauss ประวัติศาสตร์ของ Fernand Braudel และจิตวิเคราะห์ของ Jacques Lacan (ภาณุภนา แก้วเทพ และสมสุข หินวิมาน, 2550)

แนวคิดวาทกรรมของ Foucault มีจุดเด่นคือ เน้นการศึกษาถึงความสัมพันธ์ของโครงสร้างภาษา อำนาจ และความรู้ ซึ่งส่งผลต่อการกำหนดกรอบวิธีคิดของมนุษย์ Foucault มองว่า ภาษาไม่ใช่เป็นเรื่องธรรมชาติแต่เป็นโครงสร้างที่กำหนดขึ้นและมีความเกี่ยวข้องกับ อำนาจ ความรู้ มนุษย์จึงมิได้เป็นผู้สร้างสรรค์แต่กลายเป็นผลผลิตของโครงสร้างและมีการปรับเปลี่ยนได้ตามแต่อำนาจเป็นผู้กำหนด (ธงชัย วินิจจะกุล, 2534 และอรรถพร ปิณฑนโธวาท , 2544)

อธิบายขยายความได้ว่า ในด้านหนึ่ง อำนาจเป็นตัวกำหนดภาษา ทั้งภาษาพูด ภาษาเขียน ภาษาภาพ เช่น ผู้มีอำนาจสามารถกำหนดภาษากลยุทธ์การสื่อสารที่โน้มน้าวและฝังลงในจิตไร้สำนึกของมนุษย์ (Unconscious) หากมองขยายออกไปอำนาจที่ว่าอาจมิใช่เรื่องบุคคลแต่เป็นเรื่องสังคมวัฒนธรรมต่างกำหนดขึ้น มีลักษณะเป็นโครงข่ายที่สลับซับซ้อน (Network of power) และในเวลาเดียวกันการกำหนดนั้นก็ใช้ความรู้ในการสร้างเสริมให้ภาษานั้นเป็นเรื่องที่ได้รับการยอมรับโดยชุมชน ความรู้ที่มักจะเกี่ยวข้องกับการกำหนดวาทกรรม ก็คือ ความรู้ในศาสตร์วิชาการต่างๆ เช่น วาทกรรมความงามระบุว่า ผู้หญิงผิวขาวคือผู้หญิงสวย นอกจากจะใช้ภาษาพูดโน้มน้าวแล้ว ยังใช้ภาษาภาพเปรียบเทียบให้เห็นสีผิวที่ต่างกัน แต่ที่สำคัญกว่านั้น คืออาศัยความรู้ ทั้งการแพทย์ มานุษยวิทยา การเหยียดผิว และการตลาด สนับสนุนให้เห็นว่า ผิวขาวย่อมดีกว่าผิวดำ เมื่อผู้ชมได้ยินและได้เห็นจากแหล่งต่างๆ ก็จะเห็นสอดคล้องกันและไม่ตั้งข้อสังเกต

เมื่อนำแนวคิดดังกล่าวอธิบายกับวาทกรรมชนบท วาทกรรมนี้จะเน้นความหมายในเชิงด้อยพัฒนา โดยผ่านการผลิตซ้ำความหมายในบทเพลง “ผู้ใหญ่วิถี” ซึ่งระบุให้ชนบทมีลักษณะด้อยพัฒนา “ไม่รู้จักแม้แต่สุกร” วาทกรรมดังกล่าวยังถูกผลิตซ้ำผ่านสื่อต่างๆ และสถาบันอื่นๆ ในลักษณะประสานเสียงกันไม่ว่าจะเป็นโรงเรียน โรงพยาบาล รัฐ สถาบันเงินทุน ภายใต้การสนับสนุนของชุดความรู้ด้านการพัฒนาประเทศแบบตะวันตก ทั้งจากสาขารัฐศาสตร์ และเศรษฐศาสตร์จนผู้คนยอมรับโดยปริยาย

จุดต่างที่เด่นชัดอีกประการคือ การกำหนดวาทกรรมนั้นมีการเปลี่ยนแปลงได้ มิได้มีจุดสิ้นสุดดังวิธีคิดของสำนักโครงสร้างนิยม แต่ก้าวสู่วิธีคิดหลังโครงสร้างนิยม (Post-

sturucturalism) ตามเอกลักษณ์ของนักคิดในสำนักหลังสมัยใหม่ (Postmodern) ในทัศนะของ Foucault การศึกษาวาทกรรมจะต้องขุดลงไปหลายพื้นที่และลึกลงไปในอดีตเทียบได้กับนักโบราณคดีทำให้เขาเรียกวิธีการนี้ว่า โบราณคดีวิทยา/ วงศาวิทยา (Archeology/Geneology) ผลที่ได้จะทำให้พบความหลากหลายของวาทกรรม การก่อตัว การเปลี่ยนแปลง ความขัดแย้ง การช่วงชิงความเป็นใหญ่ของวาทกรรม ตัวอย่างเช่น เมื่อศึกษาวาทกรรมชนบทก็พบวาทกรรมกระแสหลักในยุคอดีตคือวาทกรรมความด้อยพัฒนา แต่หากขุดลึกลงไปอีกก็จะพบวาทกรรมความกลมเกลียว และหากขุดลงไปในพื้นที่ในยุคปัจจุบันก็จะพบวาทกรรมภูมิปัญญา วาทกรรมวัฒนธรรมชุมชน วาทกรรมความพอเพียงที่ถือกำเนิดขึ้นในช่วงทศวรรษที่ 2540

หากวิเคราะห์เพิ่มเติมตามทัศนะของ Foucault วาทกรรมเหล่านี้ก่อตัวและดำรงอยู่ได้ก็เพราะชุดความรู้ที่หลากหลายที่ให้การสนับสนุน ทั้งสาขารัฐศาสตร์ สังคมวิทยา มานุษยวิทยา เศรษฐศาสตร์ ภูมิปัญญาชาวบ้าน การพัฒนา และที่สำคัญคือ การสร้างบรรดาผู้รู้หรือผู้เชี่ยวชาญ ไม่ว่าจะเป็นนักพัฒนาประเภทต่างๆ อาจารย์ ตัวแทนภาครัฐ และภาคประชาชน วาทกรรมจึงเป็นเรื่องความแตกต่างและหลากหลายและกำหนดกรอบวิธีคิดของคนได้อย่างแนบเนียน

การศึกษาชุมชนด้วยวาทกรรมจึงเผยให้เห็นชุดความคิดที่มองว่า ชุมชนเป็นพื้นที่ที่ถูกวาทกรรมกำหนดความหมายบางประการ โดยใช้อำนาจ กลยุทธ์ และชุดความรู้ต่างๆ อธิบายชุมชน แต่ในเวลาเดียวกันหากชุมชนก็จะใช้วาทกรรมในการต่อสู้ตอบโต้กับวาทกรรมกระแสหลักที่กำหนดนั้น โดยอำนาจ กลยุทธ์ และชุดความรู้ของตนเองกำหนด หรือดังที่รู้จักกันในนามของ ภูมิปัญญาท้องถิ่น ดังปรากฏในงานของอริยา เสวตามร์ และคณะ (2548) ซึ่งนำแนวคิดวาทกรรมมาประยุกต์เพื่อศึกษา “กองทุนข้าว” ในการสร้างความหมายของชุมชนชาวเขาเผ่าปากเกะญอ (กระเหรี่ยง) ในเขต 2 จังหวัด คือ เชียงใหม่และแม่ฮ่องสอน เพื่อต่อสู้กับวาทกรรมรัฐ

ผลการศึกษาแสดงให้เห็นว่า เครือข่ายกองทุนข้าวเริ่มต้นตั้งแต่ ปี พ.ศ.2507 จากความพยายามแก้ไขปัญหาการขาดข้าวกินของชาวเขา เมื่อพิจารณาในเชิงประวัติศาสตร์พบว่า การแก้ไขปัญหาคาวที่ขาดแคลนมีพัฒนาการหลายสมัย ในยุคแรก ชุมชนได้รับการช่วยเหลือจากมิชชันนารี โดยให้ชาวบ้านรวมตัวกันเป็นกลุ่มข้าว มอบเงินให้กับหัวหน้ากลุ่มจัดซื้อข้าวเป็นกองทุน ยุคที่สอง เริ่มมีการจัดการเป็นองค์กร มีระบบระเบียบมากขึ้นกลายเป็นธนาคารข้าว แต่ก็

เกิดปัญหา คือ การจำกัดเฉพาะสมาชิก และยุคที่สาม ยุคของบุญข้าว พ.ศ. 2532 เป็นต้นมา ชุมชนกลับเปลี่ยนวิธีการดำเนินการคือการเปลี่ยนชื่อจาก “ธนาคารข้าว” มาสู่ “กองบุญข้าว”

งานวิจัยชิ้นนี้ขุดลึกลงไปถึงเหตุผลที่ชาวบ้านเปลี่ยนแปลงการใช้คำว่า “กองทุน” “ธนาคาร” สู่ “กองบุญข้าว” โดยใช้แนวทางวาทกรรม จนเผยให้เห็นว่า การเปลี่ยนคำเรียกนี้มาจากการที่ชาวบ้านใช้ความรู้ของชุมชนในการตอบโต้กับวาทกรรมที่ครอบงำชุมชน คือ วาทกรรมการพัฒนากระแสหลัก

ในขณะที่วาทกรรมการพัฒนากระแสหลักให้ความสนใจการพัฒนาจากบนลงล่าง ระบบปัจเจกบุคคล เน้นการบริโภค เน้นเงิน ดังจะเห็นได้จากการใช้คำว่า “กองทุน” “ธนาคาร” แต่ทว่า ชาวบ้านกลับโต้แย้งว่า การพัฒนาคือการช่วยเหลือกันหาใช้เรื่องเงินไม่ จึงหันไปหยิบองค์ความรู้เดิมของชาวบ้านมาโต้ตอบวาทกรรมกระแสหลัก ด้วยการชี้หนทางตำนานเกี่ยวกับข้าว และตอกย้ำว่า “ข้าว” มีความหมายคือ ของเย็น แบ่งปัน เกื้อกูล ชีวิต ส่วน “เงิน” กลับมีความหมายตรงกันข้ามคือ ของร้อน ความโลภ การแข่งขัน ความตาย

ชาวบ้านได้ผลิตข้าววาทกรรมใหม่ผ่านการสื่อสารทั้งแบบเดิมและใหม่ ทั้งนิทานตำนาน พิธีกรรม การใช้สัญลักษณ์ ไปจนถึงการใช้หอกระจายข่าว การจัดการประชุม การแสดงละคร ขบวนแห่ และที่สำคัญคือ การเปลี่ยนแปลงคำเรียกเป็น “กองทุน” “ธนาคาร” สู่ “กองบุญข้าว” ซึ่งมีความหมายแห่งการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

3.3 ชุมชนในฐานะพื้นที่อัตลักษณ์

การศึกษาอัตลักษณ์หรือตัวตนของชุมชนมุ่งเน้นการสื่อสารเพื่อสร้างพื้นที่อัตลักษณ์ของชุมชน โดยในที่นี้จะแสดงให้เห็นสองสำนักหลัก คือ สำนักปฏิสัมพันธ์เชิงสัญลักษณ์พัฒนาขึ้นโดยนักวิชาการสำนักชิคาโก (Chicago school) สนใจปฏิสัมพันธ์ของผู้คนต่อสัญลักษณ์เพื่อสร้างตัวตนและกลุ่มขึ้น และสำนักที่สองคือ สำนักวัฒนธรรมศึกษาพิจารณาอัตลักษณ์ของผู้คนและชุมชนยุคใหม่ที่เป็นผลจากวาทกรรมทำให้อัตลักษณ์เกี่ยวโยงกับมิติเชิงอำนาจ อัตลักษณ์ในสำนักนี้มีการเปลี่ยนแปลง และกลายเป็นไม่สิ้นสุดขึ้นอยู่กับวาทกรรมเป็นตัวกำหนด

(1) สำนักปฏิสัมพันธ์เชิงสัญลักษณ์ (Symbolic interactionism)

สำนักนี้ให้ความสนใจต่อการกระทำที่ตอบโต้กันของบุคคลโดยเน้นกระบวนการจิตของมนุษย์ต่อความหมายและสัญลักษณ์ต่างๆ ในชีวิตประจำวัน และสัญลักษณ์ที่สำคัญนั้นก็คือ ภาษา สำนักนี้ถือกำเนิดขึ้นที่ Chicago ในช่วงต้นศตวรรษที่ 20 นักวิชาการที่ให้กำเนิดก็คือ George Herbert Mead ให้ความสนใจพฤติกรรมการสื่อสารของมนุษย์และตัวตน (self) ที่เกิดขึ้นจากจิตมนุษย์และกระบวนการปฏิสัมพันธ์ผ่านระบบสัญลักษณ์กับบุคคลอื่น ตัวตน หรือ “I” คือตัวตนตามความคิด ส่วน “Me” คือตัวตนตามความคิดคนอื่น การปฏิสัมพันธ์ผ่านสัญลักษณ์ทำให้เกิดซ้ำตัวตนใหม่และกลายเป็นตัวตนที่มีวุฒิภาวะ

แม้แนวทางการศึกษาของสำนักปฏิสัมพันธ์เชิงสัญลักษณ์จะโดดเด่น ทว่า การศึกษายังค่อนข้างมุ่งเน้นระดับปัจเจกบุคคลมากกว่ากลุ่มทำให้ในช่วงหลังเริ่มมีนักวิชาการที่นำแนวคิดของสำนักนี้มาปรับใช้กับการศึกษากลุ่มคนหรือชุมชน หนึ่งในนั้นก็คือ Robert Park นักวิชาการสังคมวิทยาชาวอเมริกัน ซึ่งสอนอยู่ที่มหาวิทยาลัยชิคาโกในทศวรรษที่ 10-30 Park ศึกษาสภาพภูมิศาสตร์ของเมืองและวิถีชีวิตผู้คนในชุมชนเมืองและเรียกแนวทางการศึกษาของเขาและทีมงานว่า “นิเวศวิทยาคน” (Urban ecology) โดยใช้เมืองชิคาโกเป็นพื้นที่แห่งการศึกษา แนวคิดนี้ส่วนหนึ่งยังได้รับอิทธิพลจากนิเวศวิทยาซึ่งมองถึงกฎธรรมชาติที่กำหนดพื้นที่ต่อสิ่งมีชีวิตในการแบ่งเขตและดำรงชีพ ส่วนสิ่งมีชีวิตก็ต้องปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตให้เหมาะสมกับสภาพนิเวศเหล่านั้น

Park เสนอถึงการแบ่งเขตพื้นที่เมืองตามคุณสมบัติของประชากร อันเนื่องจากความหลากหลายของผู้คน ทำให้เมืองจำเป็นต้องแบ่งเป็นเขตต่างๆ และทำหน้าที่ต่างกัน เช่น ย่านธุรกิจ ที่อยู่อาศัย ย่านการค้า ในเวลาเดียวกันผู้คนก็จะเคลื่อนย้ายไปตามเขตต่างๆ ทำให้พวกเขาที่ต้องแสดงบทบาทไปตามเขตเหล่านั้น เขตที่เป็นเมืองมากๆ ก็จะมีลักษณะไม่ปลอดภัยทำให้แสดงความผูกพันแบบหลวมๆ มีความไม่มั่นคงทางอารมณ์ (ปรีชา คูวินทร์พันธุ์, 2547: 47-48) ในช่วงหลังลูกศิษย์ก็นำแนวคิดนี้มาพัฒนาต่อจนทำให้เขตเมืองมีความสลับซับซ้อนมากขึ้น เช่น การแบ่งเป็นเขตศูนย์กลาง (Concentric zone theory) การแบ่งเขตเป็นภาค (Sector theory) เป็นต้น

การศึกษาชุมชนเมืองของสำนักชิคาโกทำให้ได้ภาพของสภาพผู้คนในเมืองที่มีปฏิสัมพันธ์กันกับผู้อื่นและสังคมเมือง ซึ่งจะเรียนรู้และปรับตัวไปตามสภาพของสังคมเมืองที่

กำหนดเขต พื้นที่ รวมถึงการเรียนรู้และเข้าใจถึงสัญลักษณ์หรือความหมายที่เมื่อกำหนดขึ้นด้วย ทั้งนี้ แนวคิดนี้ดังกล่าวสามารถนำมาศึกษากรณีของชุมชนในขนาดเล็กทั้งในชุมชนชนบทรวมถึงชุมชนแบบใหม่ เช่น กลุ่มแฟนคลับ โดยสามารถเชื่อมโยงว่า กลุ่มบุคคลที่รวมตัวกันนั้นมีปฏิสัมพันธ์กันเพื่อรับรู้ความหมาย รวมถึงปรับตัวให้เข้ากับสภาพของผู้อื่นและสังคม (แฟนคลับ) ได้อย่างไรบ้าง แนวคิดนี้ส่งผลต่อการศึกษาถึงสำนักวัฒนธรรมศึกษาเพียงแต่จุดต่างก็คือ ในสำนักวัฒนธรรมศึกษาจะมุ่งเน้นมิติเชิงอำนาจและการกลายเป็น (Becoming) ของอัตลักษณ์บุคคลหรือกลุ่มคนที่มีการเปลี่ยนแปลงได้ตลอดเวลา (รายละเอียดในหัวข้อถัดไป)

ตัวอย่างการศึกษาอัตลักษณ์ของชุมชนชนบทโดยใช้แนวคิดปฏิสัมพันธ์เชิงสัญลักษณ์ ได้แก่ งานการศึกษาพิธีกรรมผีป่วนของอดุลย์ ดวงดีทวีรัตน์ และคณะ (2548) งานชิ้นนี้โดยตรงแล้วมุ่งเน้นการเสริมสร้างและพัฒนาบทบาทสื่อพื้นบ้านเพื่อการพัฒนาชุมชนตามสำนักการสื่อสารเพื่อการพัฒนายุคใหม่หรือยุคทางเลือก แต่บางส่วนของงานก็สามารถนำมาอธิบายได้กับสำนักปฏิสัมพันธ์เชิงสัญลักษณ์ โดยเฉพาะในส่วนของการศึกษาพิธีกรรมผีป่วนอันเป็นพิธีกรรมที่คนในชุมชนเข้าไปเกี่ยวข้องและเรียนรู้บทบาทหน้าที่ของตนและตอกย้ำความเป็นคนในกลุ่มหรือชุมชนเดียวกัน

ผู้วิจัย ในฐานะคนนอกได้ก้าวเข้าไปศึกษาพิธีกรรมผีป่วนของชาวล้านนา ณ ต.วอแก้ว อ.ห้างฉัตร จ.ลำปาง และพบว่า ในสังคมของชาวล้านน่ายังมีความเชื่อเรื่องผีปรากฏอยู่ โดยเฉพาะความเชื่อเรื่องผีป่วนที่มีหน้าที่คอยปกป้องดูแลลูกหลาน เป็นที่พึ่งพาทางใจ เมื่อปู่ย่าตายายเสียชีวิตแล้วลูกหลานจึงสร้างหิ้งผีหรือหอผีไว้เป็นตัวแทน การเลี้ยงผีจึงทำขึ้นในโอกาสต่างๆ ทั้งงานมงคล ยามต้องการกำลังใจ การขึ้นบ้านใหม่ รวมถึงการเลี้ยงผีป่วนในประเพณีเดือน 5 และหรือเดือน 9 เนื่องจากเป็นช่วงว่างงาน นอกจากนั้นพิธีกรรมดังกล่าวยังแฝงนัยยะให้พี่น้องร่วมกลุ่มผีเดียวกันช่วยเหลือในการทำไร่นา และการเลี้ยงขอบคุณหลังจากช่วยเหลือกันแล้วเสร็จ

ในพิธีกรรมเลี้ยงผีป่วนมีขั้นตอนหลักๆ 4 ขั้นตอน คือ การเตรียมสิ่งของ การทำพิธีการกินซากของผี และการกลับจากพิธีการเลี้ยงผีป่วน ในแต่ละขั้นตอนก็จะกำหนดกิจกรรมการดำเนินการ ผู้เกี่ยวข้อง และมีสัญลักษณ์ต่างๆ ซึ่งคนในกลุ่มหรือชุมชนก็ต้องเรียนรู้และปรับตัวให้เข้ากับพิธีกรรมดังกล่าว

อดุลย์ และคณะ (2547) สรุปว่า การจัดพิธีกรรมเลี้ยงผีปู่ย่ามีความหมายที่ลึกลงไปมากกว่าการกินและการเลี้ยงผี ดังนั้น เมื่อสมาชิกได้ก้าวเข้ามาในพิธีกรรม ก็จะกลายเป็นอัตลักษณ์ของกลุ่มหรือชุมชนเดียวกัน กล่าวคือ เริ่มเรียนรู้บทบาทหน้าที่ของตน การเป็นเครือญาติ การช่วยเหลือซึ่งกันและกันผ่านสัญลักษณ์และขั้นตอนต่างๆ ในพิธีกรรม เมื่อพิธีกรรมนี้สำเร็จแล้ว ผู้คนในชุมชนก็จะก้าวไปสู่กิจกรรมอื่นๆ ทั้งการช่วยเหลืองานไร่นา รวมถึงการพัฒนาชุมชน เช่น การจัดกิจกรรมกองทุนผีปู่ย่าเพื่อช่วยเหลือคนในชุมชน

นอกเหนือจากการศึกษาพิธีกรรมของชุมชนชนบทแล้ว ยังมีการศึกษาชุมชนแบบใหม่ ด้วยสำนักปฏิสัมพันธ์เชิงสัญลักษณ์ด้วย ได้แก่ งานของภูริน กลสินฤกษ์ (2556: 304-306) ศึกษาการก่อกำเนิดของตัวตนหรืออัตลักษณ์ของผู้เล่นและแฟนคลับของเล่นพลาสติกโมเดลกันดั้ม (Gundum) หรือที่เรียกว่า “กันพลา” (Gunpla)

ในส่วนแรก งานวิจัยเผยให้เห็นการก่อร่างสร้างอัตลักษณ์ของบุคคลของผู้เล่นของเล่นส่วนใหญ่เป็นผู้ชายก็จะได้รับการกำหนดอัตลักษณ์จากสังคมว่า ต้องเล่นของเล่นที่เกี่ยวกับเพศชาย ใช้ความรุนแรง และสงคราม ได้แก่ อาวุธ หุ่นยนต์ และนั่นก็ทำให้ผู้เล่นหลายคนก็หันมาให้ความสนใจ “กันพลา” เพราะเป็นของเล่นที่ออกแบบและเป็นสัญลักษณ์สำหรับผู้ชาย เมื่อผู้เล่นได้ทดลองมาเล่น และวิธีการเล่นของเล่นดังกล่าวก็ต้องอาศัยการประกอบการสร้างสรรค์ของตัวเอง นี่เองจึงทำให้ค่อยๆ ประกอบอัตลักษณ์ของผู้เล่นขึ้นมาเพิ่มเติมจากเดิม จากเพียงของเล่นผู้ชายพัฒนาสู่เป็นแฟน (Fan) และสร้างความหมายให้กับตัวกันพลาที่ตนประดิษฐ์ขึ้นมาใหม่ด้วยการโมดิฟาย หรือดัดแปลงหุ่นยนต์

หลังจากนั้น ภูริน ก็ได้ศึกษาการรวมกลุ่มของแฟนในลักษณะแฟนคลับ (Fan club) ก็ยิ่งชี้ให้เห็นว่า หลังจาก que ผู้เล่นได้กลายมาเป็นแฟนแล้ว เมื่อก้าวมาสู่การรวมตัวกันบรรดาแฟนก็จะต้องศึกษากลุ่มแฟนคลับก่อนว่า มีลักษณะเช่นไร เหมาะสมสอดคล้องกับตัวตนหรืออัตลักษณ์ที่ตนมีอยู่หรือไม่ และหากใช่ก็จะนำไปสู่การขยายความสนใจสู่การรวมกลุ่มกันเป็นแฟนคลับ ทั้งนี้ ในช่วงขั้นตอนนี้เป็นการศึกษาปฏิสัมพันธ์กันเพื่อเรียนรู้กฎเกณฑ์ของกลุ่ม แฟนแต่ละคนก็ต้องเปิดเผยอัตลักษณ์ของตนและเนื่องจากพื้นที่แฟนคลับแห่งนี้พื้นที่ค่อนข้างเปิด จึงค่อนข้างยอมรับอัตลักษณ์ของแฟนฯ ให้เข้าไปสู่อัตลักษณ์ของแฟนคลับ และบรรดาแฟนฯ ก็จะปฏิสัมพันธ์กับกลุ่มในระดับลึกขึ้น ยิ่งบ่อยเข้าก็ยิ่งทำให้เกิดการรับรู้อัตลักษณ์และปรับตัวไปตามกลุ่มเพื่อให้ตนอยู่รอดในกลุ่มนั้นและกลายเป็นมีอัตลักษณ์ตามกลุ่มแฟนคลับในที่สุด

จุดที่น่าสังเกตก็คือ แนวทางการศึกษาของสำนักปฏิสัมพันธ์เชิงสัญลักษณ์จะมีความใกล้เคียงกันกับการศึกษาของสำนักปรากฏการณ์วิทยา คือ การเน้นการลงพื้นที่ในลักษณะชาติพหุวรรณา แต่จุดที่อาจแตกต่างกันก็คือ สำนักปฏิสัมพันธ์เชิงสัญลักษณ์จะให้ความสนใจต่อบุคคลและกลุ่มที่มีการปฏิสัมพันธ์กับบุคคลและสังคมบนสถานการณ์ต่างๆ เพื่อสร้างอัตลักษณ์ของตนและกลุ่ม ซึ่งจะต้องศึกษาถึงสภาพการสื่อสารหรือสถานการณ์ในแต่ละช่วงแห่งการปฏิสัมพันธ์ รวมถึงการมองถึงจิตวิทยานบุคคลเป็นพื้นฐานของการสื่อสาร ส่วนสำนักปรากฏการณ์นิยมสนใจเฉพาะการอ่านความหมายและการตีความของบุคคลเท่านั้น

(2) สำนักวัฒนธรรมศึกษา (Cultural studies)

การศึกษาอัตลักษณ์เป็นประเด็นสำคัญที่สำนักวัฒนธรรมศึกษา (Cultural studies) ให้ความสนใจศึกษาเป็นอย่างมาก โดยมีความต่างไปจากสำนักปฏิสัมพันธ์เชิงสัญลักษณ์ที่สนใจการสร้างตัวตนที่มาจากจิตมนุษย์ที่ปฏิสัมพันธ์จากคนอื่นและสังคม สำหรับสำนักวัฒนธรรมศึกษากลับให้ความสนใจต่อมิติเชิงอำนาจต่อบุคคล อันเป็นผลพวงจากวาทกรรม (Discourse) ที่มาจากการที่สังคมกำหนดในลักษณะครอบงำในเชิงลึกจนถึงจิตไร้สำนึก (Unconscious) กับวาทกรรมในอีกด้านที่บุคคลมีอำนาจในการต่อสู้เพื่อยืนยันตนเอง อันได้รับอิทธิพลจากสำนักปรากฏการณ์นิยมและงานของ Antonio Gramsci นักวิชาการสำนัก Neo-Marxism ซึ่งมองเห็นเหรียญอีกด้านหนึ่งของศักยภาพของมนุษย์

ข้อแตกต่างอีกประการก็คือ การปฏิเสธว่า อัตลักษณ์มีเพียงหนึ่งเดียว ดังวิธีคิดของสำนักสารัตถนิยม (Essentialism) แต่อัตลักษณ์มีความหลากหลายและมีความสลับซับซ้อนมากกว่า รวมถึงอัตลักษณ์นั้นไม่มีที่สิ้นสุดแต่เป็นกระบวนการในลักษณะการกลายเป็น (Becoming) ได้ตลอดเวลา การศึกษาจึงไม่อาจศึกษาเพียงดูผลผลิตหรืออัตลักษณ์เพียงช่วงเวลาเดียว แต่อาจต้องดูกระบวนการผลิต เผยแพร่ บริโภคอัตลักษณ์ เพื่อแสดงให้เห็นการเกิด การก่อตัว และการเปลี่ยนแปลงของอัตลักษณ์ (อภิญา เพ็ญพสุกุล, 2546 และกำจร หลุยยะพงศ์ และกาญจนา แก้วเทพ, 2554)

อัตลักษณ์ในทัศนะใหม่นี้จึงเกี่ยวโยงกับการสื่อสารที่จะทำหน้าที่สร้าง หรือกำหนดตัวตนขึ้นมาทั้งในด้านของสังคมหรือวาทกรรมกำหนด และในอีกด้านหนึ่งคือบุคคลก็จะใช้วาทกรรมเพื่อแสดงออกถึงตัวตนของกลุ่มได้เช่นกัน เพื่อจะระบุว่า “เราเป็นใคร” “เราต่างจากคนอื่นอย่างไร” แนวคิดดังกล่าวได้รับการสนับสนุนจากนักวิชาการกลุ่มสตรีศึกษา คนกลุ่มน้อย

คนพลัดถิ่น เพราะคนกลุ่มต่างๆ เหล่านี้ต่างพากันถูกอำนาจกำหนดครอบงำแต่ในเวลาเดียวกันก็พยายามรวมกลุ่มเพื่อต่อสู้และสร้างความหมายของตัวตนขึ้นมา

สำหรับกรณีของอัตลักษณ์กับชุมชน Delanty (2003) ขยายความว่า แนวคิดอัตลักษณ์นี้ได้ก้าวเข้ามาศึกษาชุมชน ด้วยการยืนยันจุดที่คนจะมาอยู่ร่วมกันด้วยความเหมือนและความแตกต่าง และสำหรับในปัจจุบันการสร้างชุมชนมักจะมีแนวโน้มเคลื่อนไปสู่การต่อสู้เชิงอำนาจในการรวมกลุ่มกันเพื่อสร้างอัตลักษณ์หรือตัวตนโดยใช้การสื่อสารในรูปแบบต่างๆ ดังเช่น การสร้างอัตลักษณ์ของกลุ่มคนในสังคมยุคหลังสมัยใหม่ การรวมกลุ่มกันของแฟนคลับ และกลุ่มคนพลัดถิ่น รายละเอียดดังนี้

(2.1) อัตลักษณ์ของกลุ่มคนในสังคมยุคหลังสมัยใหม่

การศึกษาการรวมตัวกันของกลุ่มคนจะมีความแตกต่างจากอดีตที่เน้นการรวมตัวกันด้านการเมือง พื้นที่ แต่สำหรับการรวมตัวนี้วางบนอัตลักษณ์ของประเด็นที่กลุ่มคนในสังคมยุคหลังสมัยใหม่ ซึ่งถือได้ว่าได้รับอิทธิพลจากสำนักวัฒนธรรมศึกษาและหลังสมัยใหม่ อันให้ความสนใจต่อวัฒนธรรมย่อย (Subculture) ของผู้คนที่ต่างไปในจากในอดีตที่มักจะมองว่ามีเพียงวัฒนธรรมเพียงหนึ่งเดียวเท่านั้น

กาญจนา แก้วเทพ (2544) สรุปให้เห็นการศึกษาวัฒนธรรมย่อยในสำนักนี้ว่า มุ่งเน้นการผลิต การแพร่กระจาย การบริโภควัฒนธรรมย่อย และความสัมพันธ์กับวัฒนธรรมหลัก ซึ่งมักจะมีแนวโน้มการมองว่า วัฒนธรรมย่อยถูกอำนาจที่กดทับและต้องพยายามดิ้นรนต่อสู้เพื่อให้มีที่ยืนในสังคม ทั้งนี้ ในอดีตที่ผ่านมาอาจสนใจศึกษาเพียงชนชั้นแต่สำหรับการศึกษาวัฒนธรรมย่อยจะก้าวไปสู่การศึกษาเรื่อง เพศ เชื้อชาติ (ผิว) ชาติพันธุ์ วัยรุ่น เพื่อแสดงให้เห็นอัตลักษณ์หรือจุดเด่นของวัฒนธรรมย่อยในแต่ละกลุ่มที่เคยถูกกดทับและพยายามต่อสู้ เช่น เพศหญิง คนผิวดำ และวัยรุ่น ที่มักจะถูกมองในมิติเชิงลบจึงต้องหันมาต่อสู้และสร้างอัตลักษณ์ของตนในแง่บวก ยิ่งไปกว่านั้น เมื่อเวลาผันเปลี่ยนการศึกษาวัฒนธรรมย่อยก็ขยายออกไปอีกถึงอัตลักษณ์ของกลุ่มคนแบบใหม่ที่ไม่เคยได้รับความสนใจในอดีต ซึ่งถือเป็นผลพวงจากสังคมหลังสมัยใหม่ (Postmodern) และอัตลักษณ์ที่เคยถูกมองข้าม เช่น อัตลักษณ์ของกลุ่มผู้สูงอายุ

จากการศึกษาของกำจร หลุยยะพงศ์ และกาญจนา แก้วเทพ (2554) แสดงให้เห็นถึงอัตลักษณ์ของผู้สูงอายุในสังคมไทย ด้านหนึ่งถูกวาทกรรมของสถาบันในสังคมต่างๆ

นับตั้งแต่รัฐ ศาสนา การแพทย์ เศรษฐกิจ กำหนดให้ผู้สูงอายุมีความแตกต่างหลากหลาย ซึ่งนั่นทำให้เห็นถึงความไม่หยุดนิ่งของอัตลักษณ์จากอดีตที่เป็นผู้นำนับถือความเชี่ยวชาญ ผู้ปัจจุบันที่มีแนวโน้มการมองในแง่ความอ่อนแอเป็นโรค หรือการสร้างอัตลักษณ์ใหม่ ผู้สูงอายุในฐานะการเป็นผู้บริโภคคนสำคัญ

ทว่า ในอีกด้านหนึ่งผู้สูงอายุในแต่ละกลุ่มที่รวมตัวกันเป็นชุมชนผู้สูงอายุกลับมิได้ยอมรับอัตลักษณ์ดังกล่าวเสียทีเดียว แต่กลับพากันต่อสู้คัดเลือกรวดอัตลักษณ์ที่มีมานั้น และนำเสนอวาทกรรมอัตลักษณ์ของตนผ่านการสื่อสารหลากหลายรูปแบบ เช่น การใช้สื่อใหม่ การทำกิจกรรม เพื่อนิยามตนเองในฐานะ “แก่แต่ยังมีไฟและทำประโยชน์ให้แก่สังคม” หรือ “แก่แต่ยังทันสมัยหรือไฮเทค” นอกจากนั้นอัตลักษณ์ที่ว่ายังสามารถเปลี่ยนแปลง เช่น เมื่อสภาพของร่างกายเปลี่ยนไปในเชิงลบก็อาจจะทำให้สภาพอัตลักษณ์ผู้สูงอายุอย่าได้เช่นกัน อย่างไรก็ตามงานชิ้นนี้ยังเสนอเพิ่มเติมว่า การที่ผู้สูงอายุจะต่อสู้เพื่อสร้างอัตลักษณ์เหล่านี้ได้ก็จำเป็นต้องพัฒนาตนเอง การรวมกลุ่มกับผู้สูงอายุคนอื่นๆ เพื่อสร้างพลังและการสื่อสารออกไปให้กับสังคมได้ทราบเพื่อตอบโต้กับการที่สังคมมองตนในเชิงลบแต่อย่างเดียว

(2.2) อัตลักษณ์ของแฟนคลับ

ในขณะที่การศึกษาอัตลักษณ์ของกลุ่มคนแนวทางแรกจะเน้นมิติกลุ่มคนในสังคมยุคใหม่ แต่สำหรับกรณีนี้จะมุ่งเน้นกลุ่มคนที่รวมตัวกันเพราะความชื่นชอบในประเด็นเดียวกันหรือเรียกว่ากลุ่มแฟนหรือแฟนคลับ (Fan club) ทั้งนี้ กาญจนา แก้วเทพ (2555: 300-302) ได้สรุปให้เห็นการศึกษาแฟนคลับ โดยอิงจากงานของ Henry Jenkins ว่า คำว่า แฟน (Fan) มาจากรากศัพท์คือ Fanum หรือ Fanaticus อันหมายถึงการเป็นส่วนหนึ่งของวัด หรือบุคคลที่รับใช้วัด ต่อมาคำดังกล่าวก็ถูกใช้ในแง่ลบในด้านศาสนาและไสยศาสตร์ว่าเป็นพวกบ้าคลั่งหลงมัวเมา ปลายศตวรรษที่ 19 คำเรียกแฟนก็ก้าวเข้ามาใช้ในด้านการศึกษา โดยเรียกพวกติดตามนักกีฬา แต่ก็มิ่นัยยะกำกวมเทียบได้กับคำใกล้เคียง Crank หรือพวกประหลาดแต่ต่อมาขยายความหมายถึงคนอุปถัมภ์กีฬา ขณะที่แฟนกีฬาเป็นผู้ขายและเมื่อเกิดแฟนสื่อใหม่ที่เป็นสตรีติดตามละครภาพยนตร์ จึงเกิดคำเรียกว่า Matinee girls ซึ่งจะถูกรับรู้ว่ามีจะชื่นชอบตัวดารามากกว่าบทบาท

ในช่วงศตวรรษที่ 19 นี้ แฟน เป็นคำเรียกใช้กับผู้ติดตาม ติดตาม และชื่นชอบในผลงานในโลกของสื่อมวลชนแทนที่โลกศาสนาในอดีต และเมื่อสังคมก้าวสู่ศตวรรษที่ 20 แฟน

ก็เริ่มรวมตัวเป็นกลุ่มก้อนมากขึ้น ดังในช่วงต้นทศวรรษที่ 20 ถือกำเนิดแฟนนิยายสสาร แฟนนิยายในทศวรรษที่ 40 เกิดการรวมตัวของแฟนละครโทรทัศน์

เมื่อเกิดปรากฏการณ์การรวมตัวของแฟนคลับมากขึ้น ทำให้โลกวิชาการเริ่มศึกษากลุ่มแฟนอย่างจริงจัง โดยเฉพาะนักวิชาการในสำนักวัฒนธรรมศึกษา และมองว่า แฟนคลับก็คือวัฒนธรรมย่อยประเภทหนึ่ง (Subculture) ไม่ต่างไปจากการศึกษาอัตลักษณ์ของกลุ่มคนต่างๆ (ในหัวข้อที่ผ่านมา) และมองในแง่บวกว่า การรวมตัวกันนั้นมีกิจกรรมที่เปิดโอกาสให้ผู้คนได้แสดงความคิดริเริ่มสร้างสรรค์มากกว่าการมองในแง่ลบหรือพวกคัลต์ไคล้อย่างเดียว

นักวิชาการคนสำคัญที่ศึกษาแฟนคลับ คือ Henry Jenkins (อ้างถึงในกาญจนา แก้วเทพ, 2555: 309, 351-353) นักวิชาการสายวัฒนธรรมศึกษาชาวอเมริกันชี้ว่า ลักษณะของแฟนจะมีคุณสมบัติ 5 ประการ คือ (1) แฟนเป็นผู้ที่มีความโดดเด่นในเรื่องความคุ้นเคยใกล้ชิด แต่ในเวลาเดียวกันก็มีระยะห่างที่สามารถวิพากษ์วิจารณ์ได้ ต่างไปจากความเข้าใจเดิมว่า แฟนเป็นเพียงคนที่ลุ่มหลงอย่างเดียว (2) แฟนเป็นผู้มีความเชี่ยวชาญในการตีความตัวบทและวิพากษ์วิจารณ์ตัวบท (3) แฟนจะเป็นผู้บริโภคผลงานที่ตนเองชื่นชอบอย่างกระตือรือร้นและแสดงออกในรูปแบบต่างๆ เช่น หากไม่เห็นด้วยกับรายการที่รบกวนสายตาจากผังรายการก็จะต้องคัดค้าน (4) แฟนสามารถผลิตซ้ำตัวบทใหม่ที่ต่อยอดมาจากตัวบทเดิม เช่น การผลิตนิยายเรื่องใหม่จากผลงานเดิม และ (5) แม้การก่อตัวของกลุ่มแฟนในช่วงแรกอาจไม่ได้มีเป้าหมายการต่อต้านวัฒนธรรมกระแสหลัก แต่ในบางครั้งกลุ่มแฟนคลับก็เป็นตัวทำลายวัฒนธรรมกระแสหลัก อันเท่ากับการก่อตัวของวัฒนธรรมชุมชนแบบทางเลือก (Alternative cultural community) นั่นก็ทำให้กลุ่มแฟนมีลักษณะเป็นมนุษย์มากกว่าการดำเนินการตามวัฒนธรรมกระแสหลัก

Jenkins ยังชี้ให้เห็นถึงมิติการสื่อสารว่า มีความสำคัญทั้งในการผลิตต่อยอดความหมายของตัวบทเดิมดังแนวคิดเรื่อง Textual poacher แล้ว ยังเกี่ยวข้องกับการสื่อสารเพื่อการอ้างอิง (Identification) กับสิ่งที่แฟนคลับชอบ เช่น การโทรศัพท์เข้าไปร่วมรายการ การโหวต และที่สำคัญคือ การสื่อสารในลักษณะบูรณาการ (Media convergence) กล่าวคือ การใช้สื่อต่างๆ เพื่อก้าวเข้าไปมีส่วนร่วมในสิ่งที่แฟนคลับชอบ เช่น การดูโทรทัศน์ การใช้โทรศัพท์ลงคะแนนโหวต การใช้อินเทอร์เน็ต

จากการให้คำนิยามดังกล่าวส่งผลให้เกิดการศึกษาแฟนคลับมากขึ้นทั้งในและต่างประเทศ สำหรับในกรณีของสังคมไทยงานวิจัยเรื่องแรกๆ ได้แก่ การศึกษาแฟนคลับของนักร้องเพลงป๊อป ธงชัย แมคอินไตย์ โดยสุปรีดา ซ่อลำไย (2549 อ้างถึงใน กาญจนนา แก้วเทพ, 2555: 311-312, 450-451) ผลการศึกษาแสดงให้เห็นพ้องกับข้อสังเกตของนักวิชาการต่างประเทศ คือ กลุ่มแฟนคลับเป็นคนที่ติดตามผลงานศิลปินโดยตลอด มีการหาซื้อ สะสม สิ่งของที่เกี่ยวข้องกับศิลปิน เพื่อสื่อสารกับตนเองและแสดงอัตลักษณ์การเป็นแฟนคลับของศิลปิน ติดตามศิลปินไปที่ต่างๆ เพื่อสื่อสารกับศิลปินว่า รักและชื่นชอบ อีกทั้ง เตรียมวัสดุอุปกรณ์ในงานคอนเสิร์ต เพื่อสื่ออัตลักษณ์ให้คนอื่นทราบว่า “เราเป็นแฟนใคร” นอกจากนั้นยังสื่อสารเพื่อแลกเปลี่ยนหัวข้อข่าวสารกับบรรดาแฟนในกลุ่ม ด้วยการสื่อสารหลากหลายรูปแบบ นับตั้งแต่สื่อกิจกรรม สื่อมวลชน สื่อบุคคล สื่อวัตถุ เช่น เทปเพลง ซีดี สื่อเฉพาะกิจ เช่น เว็บไซต์

เมื่อพิจารณาถึงบทบาทหน้าที่ของแฟนคลับของศิลปินธงชัย สุปรีดา (อ้างถึงใน กาญจนนา แก้วเทพ, 2555: 452-453) ระบุว่า แฟนคลับมีหน้าที่อันหลากหลาย ทั้ง (1) ต่อตัวแฟน คือ ให้ความบันเทิง ประกอบสร้างอัตลักษณ์ของตนในด้านบวก (2) ต่อศิลปิน คือ การรณรงค์ชื่อเสียงและปกป้องศิลปินยามเกิดข่าวไม่ดี (3) ต่อกลุ่มแฟนคลับ คือ สานสายสัมพันธ์ขยายสมาชิกและ (4) ต่อสังคม ทั้งในระดับครอบครัว คือ แฟนคลับกลุ่มนี้มักจะถูกเป็นกลุ่มครอบครัว ทำให้สานสายใยครอบครัว ส่วนในสังคมวงกว้างก็จะทำให้เกิดการตอกย้ำอัตลักษณ์ของวัฒนธรรมย่อยให้มีที่ยืนในสังคม

(2.3) อัตลักษณ์ของชุมชนคนพลัดถิ่น

Delanty (2003: 158) อธิบายแนวคิดชุมชนข้ามชาติ (Transnational community) เป็นแนวคิดในสังคมยุคใหม่ที่เน้นการอธิบายอำนาจและการต่อสู้ของคนข้ามพรมแดนหรือคนพลัดถิ่น (Diasporas) แนวคิดดังกล่าวเชื่อว่า ด้านหนึ่งโลกหรือพื้นที่ครอบงำกลุ่มคนอพยพ แต่ในเวลาเดียวกันกลุ่มคนอพยพก็พยายามต่อสู้ความหมายเพื่อให้ดำรงความแตกต่างของผู้คนในพื้นที่ใหม่ อีกทั้งการสร้างจินตนาการอดีตของพื้นที่เดิม ในส่วนนี้พัชรินทร์ สิริสุนทร (2556: 573) เรียกว่า สำนึกของชุมชนในความทรงจำ (Communities of memory) ซึ่งเป็นสำนึกร่วมของสมาชิกอันจะก่อให้เกิดอัตวิสัยร่วม (Collective subject) และนำไปสู่อัตลักษณ์ร่วมหมู่ (Communal identity) ตัวอย่างเช่น กลุ่มชาวจีนที่อพยพไปยังพื้นที่ต่างๆ ทั่วโลก ต่างพากันยืนยันอัตลักษณ์เดิมด้วยการใช้การสื่อสารที่หลากหลาย เช่น ภาษา เครื่องแต่งกาย เรื่องเล่า ตำนาน อาหาร แต่ก็ต้องปรับตัวให้เข้ากับพื้นที่ใหม่เช่นกัน ดังชาวจีนที่อพยพไปยัง

ดินแดนมาเลเซียและทางตอนใต้ของประเทศไทยก็ปรับอาหารให้มีรสชาติที่เข้มข้นมากขึ้น (Delanty, 2003)

Robin Cohen (อ้างถึงใน สุจิตรา เปลี่ยนรุ่งและกาญจนา แก้วเทพ, 2554) ระบุลักษณะของกลุ่มคนพลัดถิ่นว่า มีลักษณะ 5 ประการ คือ (1) การรักษาและสืบทอดวัฒนธรรม (2) การหวนคืนถิ่นมุ่งกลับคืนสู่รากเหง้าและโยยหาความดีงามในอดีต (3) มีวัฒนธรรมร่วมและแสดงออกถึงวัฒนธรรมร่วม (4) การสืบทอดประวัติศาสตร์ (5) การคงไว้ซึ่งความสัมพันธ์ของมาตุภูมิ นอกจากนั้น อัพพาดูไร (Appadurai) ยังเสนอว่า อาจต้องเพิ่มมิติของการสื่อสารเพราะจะเป็นสิ่งที่ช่วยยึดโยงกลุ่มคนดังกล่าวให้มีความเหนียวแน่นยิ่งขึ้น

ด้วยเหตุนี้ สุจิตรา เปลี่ยนรุ่ง และกาญจนา แก้วเทพ (2554) จึงศึกษาชุมชนมอญพลัดถิ่นที่ใช้การสื่อสารเพื่อธำรงรักษาความเป็นมอญในชุมชนมอญ 3 พื้นที่ คือ มอญพระประแดง มอญปากเกร็ด และมอญบางกระดี มอญทั้งหมดมีอัตลักษณ์ความเป็นมอญเหมือนกัน คือ ชนชาติหนึ่งที่เป็นชนพื้นเมืองที่เก่าแก่ในดินแดนสุวรรณภูมิแต่กลับจบลงด้วยการถูกรวมอาณาจักรกับพม่าในยุคสมัยพระเจ้าอลองพญา ชาวมอญจึงต้องอพยพและส่วนหนึ่งสู่เมืองไทย แต่แม้จะมีจุดร่วมในประวัติศาสตร์มอญ แต่ละพื้นที่ในไทยกลับมีอัตลักษณ์ที่แตกต่างกันในการนิยามตนเอง ในขณะที่มอญพระประแดงนิยามตนเป็นมอญชนชั้นปกครองและยึดวิถีอนุรักษศิลปวัฒนธรรม ส่วนมอญที่ปากเกร็ดจะเน้นการนิยามตนเป็นมอญค้าขายหรือมอญช่างปั้น และมอญที่บางประดีจะนิยามตนเป็น “มอญน้ำเค็ม” ยึดวิถีชุมชน

มอญพลัดถิ่นต่างพากันใช้การสื่อสารเพื่อสร้างความเหมือนและแตกต่างกัน โดยเฉพาะ (1) การใช้การสื่อสารด้วยสื่อพื้นบ้านและภาษามอญเพื่อธำรงอัตลักษณ์ของชาวมอญในเชิงประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และศาสนา ซึ่งส่วนนี้เป็นส่วนสำคัญที่จะสร้างจินตนาการร่วมกันของคนพลัดถิ่น (2) การใช้การสื่อสารเพื่อแสดงให้เห็นถึงการผสมผสานกันระหว่างความเป็นมอญในไทย เช่น แม้จะแต่งกายแบบมอญแต่ก็ปรับประยุกต์ให้เข้ากับสังคมไทย การกินอาหารก็ปรับเป็นไทย และที่สำคัญคือ (3) การใช้การสื่อสารเพื่อแยกให้เห็นความแตกต่างของมอญในแต่ละพื้นที่ นั่นก็คือ มอญชนชั้นปกครอง มอญค้าขายหรือมอญช่างปั้น และมอญน้ำเค็มจะแต่งกายที่แตกต่างกันเพื่อแสดงอัตลักษณ์ของแต่ละพื้นที่ หรือชุมชนมอญน้ำเค็มเป็นชุมชนที่เก็บอัตลักษณ์ภาษาได้ดีที่สุด

ชาวมอญพลัดถิ่นพยายามสื่อสารเพื่อต่อยอดอัตลักษณ์ดังกล่าวด้วยช่องทางหลากหลายและมักเป็นสื่อทางเลือก (Alternative media) ส่วนหนึ่งก็เนื่องจากคนพลัดถิ่นมิได้เป็นเจ้าของสื่อกระแสหลัก สื่อทางเลือกที่มักจะหยิบมาใช้ ได้แก่ สื่อสิ่งพิมพ์ สื่อบุคคล สื่อประเพณี สื่อวัตถุ เครือข่ายการสื่อสาร ภาษา สื่อเหล่านี้มีคุณสมบัติที่ดีที่ต่อยอดความเป็นมอญในอดีตได้อย่างดี อีกทั้ง การต่อรองอัตลักษณ์ความเป็นมอญเพื่อสู้กับสื่อภายนอกที่เป็นสื่อกระแสหลักที่มักจะนำเสนอเพียงแง่เดียว เช่น ช่วงเวลามอญรบพม่า หรือศัตรูมอญกับไทยร่วมกัน แต่ในอีกด้านหนึ่งการนำเสนอดังกล่าวก็ส่งผลทางอ้อมทำให้มอญกับไทยอยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุข และเป็นเพียงการคัดสรรประวัติศาสตร์ความทรงจำเพียงด้านเดียวนำเสนอ

สุจิตรา เบี่ยนรุ่ง และกาญจนา แก้วเทพ (2554) ยังเสนอเพิ่มเติมว่า อัตลักษณ์ของชุมชนมอญพลัดถิ่น มีลักษณะที่ไม่หยุดนิ่ง มีการปรับตัว เปลี่ยนแปลง และขึ้นอยู่กับบริบทที่ชุมชนมอญแต่ละแห่งจะนิยามตัวตนบนเงื่อนไขต่างๆ เช่น ชุมชนมอญเกาะเกร็ดได้สร้างอัตลักษณ์ตนเองใหม่เพื่อดึงดูดให้ผู้คนมาท่องเที่ยวในชุมชน หรือในบางคราวก็อาจนิยามอัตลักษณ์กลายเป็นคนเมืองนนทบุรีมากกว่าการเป็นมอญ

อัตลักษณ์ที่สร้างขึ้นนั้นยังมีความแตกต่างไปจากอัตลักษณ์ที่คนอื่นมองหรือกำหนด เช่น ในขณะที่คนนอกอาจมองว่ามอญไทยพี่น้องกัน ส่วนคนในมองว่า เป็นชาติที่มีอารยะ ต้นธารของวิถีไทย รักดีต่อแผ่นดินไทย สัมมาคารวะผู้อาวุโส มอญสิ้นแผ่นดินไม่สิ้นชาติ แต่ทั้งนี้ก็ยังคงมีอัตลักษณ์ซึ่งเป็นจุดร่วมในบางส่วน เช่น เป็นชาติที่ยิ่งใหญ่ในอดีต ความเคร่งในศาสนาพุทธ

อัตลักษณ์ของคนพลัดถิ่น จึงเป็นเพียงวาทกรรมที่ถูกประกอบสร้างขึ้น ทั้งในส่วนของคนพลัดถิ่นและคนนอกหรือคนในประเทศเพื่อตอบสนองทั้งการรำลึกถึงความเป็นเชื้อชาติเดิมกับการพยายามต่อรองกับอำนาจของพื้นที่ใหม่ที่พยายามครอบงำตัวตน แต่ทั้งนี้ เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงด้านเวลา อัตลักษณ์ดังกล่าวก็อาจมีการแปรเปลี่ยนได้เช่นกัน

3.4 ชุมชนในฐานะพื้นที่เสมือน

ชุมชนเสมือน (Virtual community) เป็นการมองการรวมตัวของผู้คนผ่านระบบเครือข่ายเทคโนโลยีดิจิทัล อันทำให้ตอบสนองความต้องการของผู้คนได้หลากหลาย ทั้งส่วนตัวและการเมืองในระดับชุมชนและนานาชาติ (Delanty, 2003 และ Blackshaw, 2010) เนื่องจากการศึกษาชุมชนเสมือนนี้เน้นมิติของเทคโนโลยีเป็นสำคัญจึงมีแนวโน้มการมองสื่อตามสำนัก

โตรอนโต (Toronto School) แต่อย่างไรก็ดี มีนักวิชาการบางท่านก็มองว่า ชุมชนแบบนี้อาจใหม่ เฉพาะตัวสื่อแต่ที่ว่าเนื้อในก็ไม่ต่างจากเดิม เช่น เราจะพบกรณีการเลี้ยงเซียมซีหรือการลอยกระทงในสื่ออินเทอร์เน็ต

กาญจนา แก้วเทพ (2555b) ชี้ว่า การเติบโตของสื่อใหม่ นั่นก็คือ ระบบอินเทอร์เน็ต ส่งผลให้เกิดการสร้างชุมชน (Creation of community) ได้ง่าย ทั้งชุมชนการเรียนรู้ ชุมชนความบันเทิง ชุมชนทางการเมือง ซึ่งต่างไปจากข้อกังวลของนักวิชาการบางท่านว่า สื่อใหม่จะสร้างสายสัมพันธ์เทียม (Fake relationship) และมีความสัมพันธ์แบบบางเบา (Thin relation) (พัชรินทร์ สิริสุนทร, 2556: 575)

กาญจนา ยังได้ยกงานของ Denis McQuail มาสนับสนุน โดย McQuail ให้คำอธิบายว่า ในอดีต การเติบโตของสื่อมวลชนไม่ว่าจะเป็นหนังสือพิมพ์ โทรทัศน์ได้รับการคาดหวังเป็นสื่อที่จะสร้างชุมชน แต่ก็มีปัญหาตามมา เช่น การบริโภคแบบต่างคนต่างบริโภค การบริหารจัดการที่ย่างยากลำบากซับซ้อน บางทีตกอยู่ภายใต้ระบบทุนนิยม แต่เมื่อเกิดสื่อใหม่คือ อินเทอร์เน็ตกลับสร้างผู้คนให้ติดต่อกันได้ง่ายขึ้น และกลายเป็นชุมชนแบบใหม่ผ่านคอมพิวเตอร์ (Computer-mediated community, CMC) McQuail เสริมว่า แนวคิดการรวมตัวนั้นมีมานานนับตั้งแต่สำนักโตรอนโต โดย Marshall McLuhan เสนอว่า โทรทัศน์มีพลังการรวมผู้คนในลักษณะ Retribalizing แต่กลับไม่เห็นเด่นชัดจนยุคปัจจุบันการรวมตัวกลับเห็นชัดมากขึ้นผ่านสื่อใหม่ ดังตัวอย่างการรวมตัวของบรรดาแฟนคลับต่างๆ

การรวมตัวของคนที่สนใจในสิ่งเดียวกันหรือกรณีของกลุ่มแฟนคลับนั้น สำนักวัฒนธรรมศึกษาพิจารณาว่า เป็นความเกี่ยวโยงกันกับมิติเชิงอำนาจของ “วัฒนธรรมย่อย” (Subculture) (กาญจนา แก้วเทพ, 2555b: 211) และการรวมตัวก็ง่ายกว่าทำให้ข้ามพื้นที่/เวลาได้

นอกจากนั้น หากพิจารณาตามแนวทางของ Patnum (อ้างถึงใน กาญจนา แก้วเทพ, 2555b: 235) สื่อใหม่ได้สร้างสายใยความสัมพันธ์ ทั้งในลักษณะการสานสัมพันธ์ (Bonding) กลุ่มคนที่มีลักษณะเหมือนๆ กัน เพื่อความแน่นแฟ้น กับการรวมกลุ่มแบบเชื่อมโยง (Bridging) โดยที่เป็นการรวมกลุ่มของคนที่แตกต่างกันโดยสิ้นเชิงแต่มีจุดร่วมกันในความสนใจบางอย่าง (Common interest) ซึ่งส่วนนี้จะส่งผลต่ออัตลักษณ์ของกลุ่ม

Delanty (2003) เสนอว่า การศึกษาชุมชนในลักษณะใหม่นี้นอกจากการมุ่งเน้นว่าเทคโนโลยีเป็นเครื่องมือสำคัญในการผลักดันชุมชน การสนองความต้องการของชุมชนแล้ว ยังต้องพิจารณาถึงการมองโลกจริงกับโลกจินตนาการที่เคยแยกจากกันอย่างเด็ดขาดมาพิจารณาแบบควบคู่กัน ซึ่งช่วยสร้างคนเข้ามารวมกลุ่มกันในจินตนาการในประเด็นที่สนใจร่วมกันและในบางครั้งก็จะขยายออกไปทำกิจกรรมในโลกจริงด้วยไม่ต่างจากชุมชนแบบดั้งเดิมทั้งนี้ Delanty ยกตัวอย่างนักวิชาการที่ให้ความสนใจศึกษาชุมชนเสมือน ได้แก่ Howard Rheingold และ Manuel Castells

Rheingold เขียนหนังสือเรื่อง The Virtual community (1993) และอาจถือได้ว่าเป็นนักวิชาการท่านแรกๆ ที่ให้ความสนใจชุมชนเสมือน Rheingold ระบุว่า อินเทอร์เน็ตในยุคนี้มีลักษณะโดดเด่นคือราคาไม่แพงและมีการพัฒนาขึ้นเร็วกว่าเดิมมาก เขามองว่า อินเทอร์เน็ตช่วยเสนอหนทางความเป็นจริงแบบใหม่ซึ่งเป็นทางเลือกให้กับผู้คนและผู้คนก็สามารถหลบหนีไปจากโลกความจริง นอกจากนั้นเมื่อมองในด้านการสื่อสารชุมชน Rheingold ชี้ว่า แม้จะไม่มีพื้นที่แต่กลับมีการติดต่อสื่อสารเพื่อสร้างพื้นที่ขึ้นมาใหม่ และการติดต่อสื่อสารกันไม่ได้เพียงแต่การเชื่อมต่อสายสัมพันธ์แต่กลับเป็นการสร้างสายสัมพันธ์ของผู้คนขึ้นมาใหม่ที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน ดังนั้น เราจึงเริ่มเห็นผู้คนบางคนเริ่มจะเข้าไปในโลกความจริงเสมือนและมีความสัมพันธ์เป็นเครือข่าย อันเป็นการมองเทคโนโลยีในฐานะเชิงบวกคล้ายคลึงกับโลกยูโทเปีย (Utopia) (Delanty, 2003: 173-174)

นักวิชาการอีกท่านที่ให้ความสนใจศึกษาชุมชนเสมือนก็คือ Manuel Castells ถือเป็นคนแรกที่เสนอแนวคิดเรื่อง “ความเสมือนที่จริง” (Real virtuality) ซึ่งมองว่า มันคือระบบความจริงแบบหนึ่งที่ถูกสร้างขึ้นมา ไม่ได้เพียงแต่อยู่ในจอเท่านั้นแต่กลับเป็นประสบการณ์ที่รับรู้ได้จริงไม่ใช่เป็นเพียงของปลอม นอกจากนั้นเขายังให้ความสนใจต่อการใช้สื่อเสมือนจริงของผู้คนที่มีลักษณะเชื่อมโยงกันและทำลายเส้นพรมแดนที่เคยถูกสร้างขึ้นในอดีต โดยมองว่า อินเทอร์เน็ตได้สร้างปฏิสัมพันธ์สังคมเชิงบวกกับผู้ใช้ ทั้งการสร้างประชาธิปไตยและทำให้ผู้คนสื่อสารกันมากขึ้น เช่น การใช้อีเมลก็ช่วยให้เกิดการพัฒนาการศึกษา การสร้างเครือข่ายกับกลุ่มเพื่อนและญาติมิตร และที่สำคัญมันไม่ได้ทำลายความสัมพันธ์ดั้งเดิมที่มีมาของผู้คน ดังนั้น สำหรับ Castells โลกความเป็นจริงเสมือนนั้นยังต้องประกอบด้วยสังคมที่จริงด้วย (Delanty, 2003: 175-177)

Castells ยังเสนอเพิ่มเติมด้วยว่า ชุมชนแบบใหม่ยังสร้างอยู่บนเครือข่าย ซึ่งเป็นทั้งปัจเจกบุคคลครอบครัวหรือกลุ่มสังคม และชุมชนนี้จะมีลักษณะ Personalised communities หรือชุมชนที่มีลักษณะปัจเจกหรือตามต้องการของบุคคล ซึ่งยังคงทำหน้าที่เหมือนที่ผ่านมาคือ การสนับสนุนเครือข่าย การสร้างความเป็นเจ้าของ และอัตลักษณ์ อย่างไรก็ตามเขายังตั้งข้อสังเกตต่อชุมชนในโลกเสมือนส่วนใหญ่นั้นจะมีลักษณะผิวเผินไม่ถาวร (Ephemeral communities) เพราะจะมุ่งเน้นความต้องการของปัจเจกบุคคลเสียมากกว่า การตกอยู่ภายใต้อำนาจการครอบงำของผู้เป็นเจ้าของ เช่น ในสังคมตะวันตก อีกทั้งยังมีช่องว่างทางการสื่อสารให้กับคนที่เข้าไม่ถึงได้ด้วย (สมสุข หินวิมาน, 2555)

อย่างไรก็ดี Delanty (2003: 182) ยังชี้ให้เห็นข้อเด่นของชุมชนแบบใหม่นี้ ก็คือ การสร้างพลังให้กับผู้คน เช่น กลุ่มสตรี กลุ่มคนพิการ กลุ่มเด็กสามารถใช้เครือข่ายการสื่อสารผ่านสื่อใหม่ทำให้เกิดความเท่าเทียมกันของการสื่อสารและพลังทางสังคม นอกจากนั้นยังสร้างประชาธิปไตยทางการสื่อสารได้มากกว่าสื่อประเภทอื่นๆ อีกทั้งการเคารพถึงอัตลักษณ์ของผู้คนที่ จะสร้างเนื้อหาและรูปแบบการสื่อสารใหม่ๆ ที่ผ่านมาไม่อาจทำได้ ในกรณีของไทย มีงานศึกษาเกี่ยวกับชุมชนเสมือนในระบบออนไลน์จำนวนมาก นับตั้งแต่ในทศวรรษที่ 2540 ส่วนหนึ่งอาจเนื่องมาจากการเติบโตของเทคโนโลยีสื่อใหม่ในสังคมไทย ดังปรากฏในงานของกาญจนา แก้วเทพ (2555b) เรื่อง “ทฤษฎีอันหลากหลายในสื่อใหม่ศึกษา” ที่ได้รวบรวมงานศึกษาสื่อใหม่ในสังคมไทย

หนึ่งในงานที่กาญจนารวบรวม คือ งานของสายชล บุรณกิจ (2541) งานชิ้นนี้ศึกษาบทบาทเว็บไซต์ไทยในกระบวนการประสานสังคม และเผยให้เห็นว่า การเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงของบุคคล เทคโนโลยี เงิน มีมานานแล้ว แต่ทว่า ในยุคโลกาภิวัตน์กลับรวดเร็วยิ่งขึ้น ทำให้ช่วงปี พ.ศ. 2540 มีคนไทยที่ไม่ได้อยู่ในเมืองไทยมากถึง 2 ล้านคน ความห่างไกลจึงอาจทำให้ขาดความผูกพัน แต่สื่อใหม่โดยเฉพาะอินเทอร์เน็ตที่เติบโตขึ้นกลับกำลังทำลายอุปสรรคเชิงพื้นที่

ผู้วิจัยจึงได้ทดลองศึกษาเว็บไซต์ของไทย 3 แห่ง และสอบถามผู้ใช้เว็บไซต์ที่เป็นคนไทยในต่างประเทศ ผลการศึกษาพบว่า เนื้อหาในเว็บไซต์สำหรับคนไทยพลัดถิ่นในต่างแดนมีทั้งชุดข้อมูลเดิมและข้อมูลใหม่ที่ผลิตขึ้นสำหรับคนไทยในต่างประเทศ ส่วนรูปแบบการนำเสนอ มีการทำให้เข้าใจง่าย สื่อสารสองทาง และการใช้ภาพ ภาพเคลื่อนไหว เสียง ประกอบ เมื่อพิจารณา

โดยรวม สื่อใหม่ต่างทำหน้าที่ประสานสัมพันธ์ของผู้คน (Social integration) ที่อยู่ต่างพื้นที่เข้าด้วยกัน โดยผ่านการสื่อสารแบบตอบโต้ การให้แสดงความคิดเห็น การนำเสนอข่าวสารประเทศไทยที่มีความทันสมัย นอกจากนั้นยังทำหน้าที่ขยายฐานของสังคม (Social expansion) เช่น การขยายสมาชิกใหม่ การสร้างกิจกรรมใหม่ และการทำหน้าที่ถ่ายทอดวัฒนธรรม (Cultural transmission) ของไทย

ส่วนมิติที่ได้รับความสนใจศึกษาชุมชนเสมือนในสังคมไทยคือ การศึกษาอัตลักษณ์หรือตัวตนของชุมชนผ่านสื่อใหม่ ซึ่งมักจะมุ่งเน้นวัฒนธรรมย่อยตามแนวทางสำนักวัฒนธรรมศึกษา งานส่วนใหญ่จะชี้ไปในทางทิศทางเดียวกันว่า ชุมชนแบบใหม่ เช่น แฟนคลับ จะใช้สื่อใหม่ทั้งในการสร้างสายสัมพันธ์เส้นใหม่ขึ้นมา ดังกรณีของแฟนคลับนักดนตรี ดารา และพิธีกรข่าว รวมถึงการร้อยพันสายสัมพันธ์เก่าด้วย เช่น การใช้เครือข่ายเฟซบุ๊ก (Facebook) เพื่อเชื่อมร้อยบรรดาเพื่อนฝูงญาติมิตรที่เคยรู้จักกัน

บทสรุป

การศึกษาเกี่ยวกับการสื่อสารชุมชนมีการเติบโต ทั้งในตัวของศาสตร์เอง คือ การพัฒนาของนิเทศศาสตร์พัฒนาการที่ปรับตัวจากยุคการสื่อสารแบบบนลงล่าง นำไปสู่การตั้งคำถามเรื่องการพึ่งพิงพึ่งพิงตะวันตก และคลี่คลายสู่การสื่อสารแบบทางเลื้อย ที่เน้นการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมจากภาคประชาชนและกลยุทธ์การสื่อสาร ซึ่งได้รับการยกย่องว่าเป็นการพัฒนาแบบยั่งยืน

นอกจากนั้น การสื่อสารชุมชนยังเริ่มขยายไปสู่ศาสตร์สาขาอื่นๆ ที่สนใจชุมชน อีกทั้งพิจารณาพื้นที่ชุมชนที่แตกต่างจากพื้นที่ชนบทสู่พื้นที่ในจิตใจ ทำให้การศึกษาชุมชนเริ่มขยายสู่ชุมชนในฐานะพื้นที่การสื่อสาร ชุมชนในฐานะพื้นที่ความหมาย ชุมชนในฐานะพื้นที่อัตลักษณ์ และชุมชนในฐานะพื้นที่เสมือน การขยายตัวของการศึกษาการสื่อสารชุมชนช่วยทบทวนหวนคิดต่อการศึกษาชุมชนของสำนักการสื่อสารเพื่อการพัฒนาได้ว่า ถึงเวลาแล้วหรือยังที่จะขยับการศึกษาสู่แนวทางใหม่นี้

อย่างไรก็ดี ก็มีข้อสังเกตว่า การศึกษาชุมชนของนักวิชาการสายอื่นๆ อาจมิได้มุ่งเน้นการพัฒนาตัวชุมชน แต่เน้นมิติเชิงอำนาจของผู้คนในชุมชนที่เคยถูกมองข้ามไปและหันมาทบทวนเรื่องของผู้คน เหตุนี้ เมื่อนักวิชาการด้านนิเทศศาสตร์พัฒนาการจะหยิบยืมแนวทางดังกล่าวไปปรับใช้ก็อาจต้องเสริมแนวทางการศึกษาเพื่อมุ่งเน้นการพัฒนาชุมชนเพิ่มเติม

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

กาญจนา แก้วเทพ. (2544). *ศาสตร์แห่งสื่อและวัฒนธรรมศึกษา*. กรุงเทพฯ: เอ็ดดิสันเพรสโปรดักส์.

กาญจนา แก้วเทพ. (2548a). *ก้าวต่อไปของการสื่อสารเพื่อการพัฒนาชุมชน*. กรุงเทพฯ: ซีโนดิไซน์.

กาญจนา แก้วเทพ. (2549). สื่อบุคคลและเครือข่ายการสื่อสาร. ใน *ได้ฟากฟ้าแห่งการศึกษาสื่อบุคคลและเครือข่ายการสื่อสารภาพรวมจากงานวิจัย*. กาญจนา แก้วเทพ (บรรณาธิการ) หน้า 10-90. กรุงเทพฯ: สกว.

กาญจนา แก้วเทพ. (2552). *สื่อเล็กๆ ที่นำไปใช้ในงานพัฒนา*. กรุงเทพฯ: ภาพพิมพ์.

กาญจนา แก้วเทพ. (2553). *แนวพินิจใหม่ในสื่อสารศึกษา*. กรุงเทพฯ: ภาพพิมพ์.

กาญจนา แก้วเทพ. (2555a). แพนศึกษา ฉันทมาแล้วจะ. ใน *สื่อที่ใช้ของใครที่ชอบ*. กาญจนา แก้วเทพ (บรรณาธิการ) หน้า 292-511. กรุงเทพฯ: ภาพพิมพ์.

กาญจนา แก้วเทพ. (2555b). ทฤษฎีอันหลากหลายในสื่อใหม่ศึกษา. ใน *คู่มือสื่อใหม่ศึกษา*. กาญจนา แก้วเทพ (บรรณาธิการ) หน้า 10-257. กรุงเทพฯ: ภาพพิมพ์.

กาญจนา แก้วเทพ และคณะ. (2543). *สื่อเพื่อชุมชน*. กรุงเทพฯ: สกว.

กาญจนา แก้วเทพ และคณะ. (2551). *การจัดการความรู้เบื้องต้นเรื่องสื่อสารชุมชน*. กรุงเทพฯ: ภาพพิมพ์.

กาญจนา แก้วเทพ และคณะ. (2553). *การบริหารจัดการวัฒนธรรมพื้นบ้านแบบมีส่วนร่วมด้วยนวัตกรรมการวิจัย*. กรุงเทพฯ: ภาพพิมพ์.

กาญจนา แก้วเทพ และสมสุข หินวิมาน. (2551). *สายธารแห่งนักคิดทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองและสื่อสารศึกษา*. กรุงเทพฯ: ภาพพิมพ์.

กำจร หลุยยะพงศ์. (2555). การสร้างสรรค์เพื่อการประชาสัมพันธ์ผ่านสื่อพื้นบ้าน. ใน *การเขียนเพื่อการประชาสัมพันธ์*. หน้า 13-1 – 13-48. นนทบุรี: มสธ.

กำจร หลุยยะพงศ์ และกาญจนา แก้วเทพ. (2554). การสื่อสารกับวาทกรรมอัตลักษณ์ผู้สูงอายุในสังคมไทย. ใน *สื่อเก่า-สื่อใหม่ สัมภาษณ์ อัตลักษณ์ อุดมการณ์*. กาญจนา แก้วเทพ (บรรณาธิการ). หน้า 74-135. กรุงเทพฯ: ภาพพิมพ์.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. (2553). *การเป็นสมัยใหม่กับแนวคิดชุมชน*. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์.

- ดวงพร คำบุญวัฒน์. (2555). *การสื่อสารชุมชน*. กรุงเทพฯ: จรัสสินทวงศ์การพิมพ์.
- ธงชัย วินิจจะกุล. (2534). *วิธีการศึกษาประวัติศาสตร์แบบวงศ์วิทยา (Genealogy)*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ธีระภักตรา เอกผาชัยสวัสดิ์. (2554). *ชุมชนศึกษา*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- บุษยากร ตีระพุทธิกุลชัย, และกาญจนา แก้วเทพ. (2555). กระบวนการปรับแปลงความหมายของเหล่าในพิธีกรรมงานศพ. *วารสารนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*, 30(2), 34-50.
- ปาริชาติ สถาปิตานนท์. (2549). *การสื่อสารแบบมีส่วนร่วมและการพัฒนาชุมชน*. กรุงเทพฯ : ซีโน ดีไซน์.
- ปาริชาติ สถาปิตานนท์. (2551). *การสื่อสารประเด็นสาธารณะและการเปลี่ยนแปลงในสังคมไทย*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ปรีชา คุวินทร์พันธุ์. (2547). *สังคมวิทยาและมานุษยวิทยา*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พัชรินทร์ สิริสุนทร. (2556). *แนวคิด ทฤษฎี เทคนิค และการประยุกต์ เพื่อการพัฒนาสังคม*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ภูริน กลสินฤกษ์. (2556). *บทบาทของการสื่อสารกับการสร้างอัตลักษณ์แฟนคลับกันพลในสังคมไทย (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ไม่ตีพิมพ์)*. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, กรุงเทพฯ.
- สมสุข หินวิมาน. (2555). ท่องไปในโลกการสื่อสารกับโลกาภิวัตน์ด้วยมุมมองแบบทฤษฎีมาร์กซิสม์. *วารสารศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์*, 6(1), 113-153.
- สมสุข หินวิมาน และคณะ. (2549). เครือข่ายการสื่อสารกับศักยภาพการดำรงอยู่ของชุมชนศึกษาเฉพาะกรณีบ้านทุ่งขวาง อ.พนสนิมคม จ.ชลบุรี. ใน *ใต้ฟ้าฟ้าแห่งการศึกษาสื่อบุคคลและเครือข่ายการสื่อสารภาพรวมจากงานวิจัย*. กาญจนา แก้วเทพ (บรรณาธิการ) หน้า 201-248. กรุงเทพฯ: สกว.
- สัญญา สัญญาวิวัฒน์. (2540). *ทฤษฎีสังคมวิทยา*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุจิตรา เปลี่ยนรุ่ง, และกาญจนา แก้วเทพ. (2554). การสื่อสารเพื่อสร้าง อนุรักษ์ และ ต่อรองอัตลักษณ์ความเป็นมอญของกลุ่มชาวมอญพลัดถิ่นในประเทศไทยท่ามกลาง

- กระแสวิพากษ์วิจารณ์. ใน *สื่อเก่า-สื่อใหม่ สัญญา อัตลักษณ์ อุดมการณ์*. กาญจนนา แก้วเทพ (บรรณาธิการ). หน้า 136-193. กรุงเทพฯ: ภาพพิมพ์.
- สุภาวศ์ จันทวนิช. (2551). *ทฤษฎีสังคมวิทยา*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อดิน รพีพัฒน์. (2551). *วัฒนธรรมคือความหมาย*. กรุงเทพฯ: โอ.เอส.พรีนติ้งเฮาส์.
- อดุลย์ ดวงดีวีรัตน์ และคณะ. (2547). แนวทางการสร้างเสริมและพัฒนาบทบาทของสื่อพื้นบ้านเพื่อการพัฒนาชุมชน. ใน *สื่อพื้นบ้านเพื่อการพัฒนาภาพรวมจากงานวิจัย*. กาญจนนา แก้วเทพ (บรรณาธิการ) หน้า 142-179. กรุงเทพฯ: ซีโน ดีไซน์.
- อรรวรรณ ปิลันธน์โอวาท. (2544). *กรอบวาทกรรมวิเคราะห์กับกรณีศึกษาไทย*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อรรวรรณ ปิลันธน์โอวาท. (2546). *การสื่อสารเพื่อการโน้มน้าวใจ*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อรุณีวรรณ นาศรี และคณะ. (2549). การสื่อสารในการพัฒนาประชาคมตำบลเพียง. ใน *แต่การสื่อสารเพื่อการบริหารจัดการทรัพยากรของชุมชนในอนาคต*. กาญจนนา แก้วเทพ (บรรณาธิการ). หน้า 155-213. กรุงเทพฯ: พริกหวานกราฟฟิค.
- อภิญา เพ็ญฟูสกุล. (2546). *อัตลักษณ์*. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ.
- อริยา เสดตามร์ และคณะ. (2548). การสื่อสารความหมายการพัฒนาระหว่างชาวบ้าน. ใน *สื่อพื้นบ้านเพื่อการพัฒนาภาพรวมจากงานวิจัย*. กาญจนนา แก้วเทพ (บรรณาธิการ). หน้า 180-200. กรุงเทพฯ: ซีโน ดีไซน์.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. (2544). *มิติชุมชน : วิธีคิดท้องถิ่นว่าด้วยสิทธิ อำนาจ และการจัดการทรัพยากร*. กรุงเทพฯ: สกว.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. (2555). *ถกความคิดสังคมศาสตร์ในสังคมไทย*. เชียงใหม่: โค-ชยัน มีเดียทิม.

ภาษาอังกฤษ

- Anderson, B. (1991). *Imagined Community*. London: Verso.
- Bailey, O., Cammaerts, B., & Carpentier, N. (2008). *Understanding Alternative Media*. Berkshire: Open University Press.
- Blackshaw, T., (2010). *Key Concepts in Community Studies*. Los Angeles : Sage.

Delanty, G. (2003). *Community*. London: Sage.

Littlejohn, S. W., & Foss, K. A. (2008). *Theories of Human Communication*. Singapore: Wadsworth.

White, S. A. (1994). *Participatory Communication*. Delhi: Sage.

